

Національна академія наук України

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІЗОШИТИ

В. М. Городець

ВІД СОЮЗУ ДО ІНКОРПОРАЦІЇ:

українсько-російські відносини

другої половини XVII — першої

чверті XVIII ст.

Київ 1995

ГОРОБЕЦЬ ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ—к.і.н., науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

У препринті висвітлюється історія українсько-російських політичних відносин другої половини XVII — першої чверті XVIII ст., з'ясовується їх вплив на розвиток української державності нового часу.

Розраховано на науковців, викладачів і студентів вузів, усіх, хто цікавиться історією Української козацької держави — Війська Запорозького.

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (головний редактор), *В.Ф.Верстюк*,
О.Б.Головко, *В.М.Даниленко*, *В.С.Коваль*,
О.І.Ганжа (відповідальний секретар), *Н.А. Шит*, *І.С. Хміль*

Літературний редактор *В. І. Новицький*

Коректор *С.М.Пільчевська*

Оригінал-макет підготував *О.І.Мостяєв*

Набір підготувала *Д.Г.Смолякова*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове. Автори матеріалів, вміщених у препринтах, висловлюють особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

ПЕРЕДМОВА

Історична доля географічно та етнічно близьких народів — українського та російського є вельми цікавим матеріалом для наукового аналізу дослідників різних галузей знань — істориків, археологів, етнографів, політологів тощо. Вона складалася із значної кількості подій та явищ, що справляли великий вплив на геополітичну ситуацію у всьому східноєвропейському регіоні. Два сусідні слов'янські народи пройшли тривалий і складний шлях розвитку, позначений, з одного боку, частими зближеннями, налагодженням суспільно-політичних та економічних зв'язків, союзницькою боротьбою проти спільних ворогів, а з іншого, — періодами конфронтації, що знаходила вияв як у воєнних протистояннях, так і в ході повільної інтеграційної та асиміляційної діяльності більш могутнього у військово-політичному відношенні північного сусіда, спрямованій на поглинання українських земель і ліквідацію українського громадянського суспільства.

Зокрема, суперечливим і неоднозначним етапом в історії українсько-російських стосунків є період існування Української козацької держави, особливо в другій половині XVII — на початку XVIII ст., коли гетьманат був фактично незалежним державним організмом або мав широку політичну автономію, яка сприяла еволюціонуванню самобутньої української державності.

Цій проблемі, особливо окремим її аспектам, присвячено чимало наукових досліджень, однак внаслідок їх певної заполітизованості та заідеологізованості або свідомого ігнорування авторами "несимптоматичних" подій і сюжетних ліній ступінь її вивчення не можна вважати задовільним.

Для об'єктивного і неупередженого аналізу всієї палітри суперечливих українсько-російських взаємин досліджуваного нами періоду неприпустиме ігнорування будь-яких їх проявів чи штучне створення (з тих чи інших причин) певних часових лагун.

Саме тому, на наше глибоке переконання, нині існує нагальна потреба в об'єктивному дослідженні та переосмисленні уроків українсько-російських відносин у нові часи, що зумовлюється як суто науковими, так і суспільно-політичними міркуваннями.

1. ПЕРЕЯСЛАВСЬКО-МОСКОВСЬКА СИСТЕМА 1654 р.

Українсько-російські контакти на державному рівні, започатковані широковідомим в історичній літературі листом Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р.*, у ході визвольної боротьби українського народу стають не лише регулярними, а й перетворюються на один з пріоритетних напрямів зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду.

У зв'язку з несприятливою для утвердження української державності геополітичною обстановкою в регіоні, виснаженням продуктивних сил України і як наслідок відчутною втратою нею військового потенціалу й водночас постійною загрозою нового вторгнення поляків на українські землі на початку 50-х років перед українським керівництвом постала драматична дилема: визнати зверхність польського короля, відмовитися від створення національної держави або гарантувати збереження надбань визвольної боротьби народних мас, уклавши військовий союз з іншими державами, навіть ціною певного обмеження власного суверенітету. Найбільш вірогідними партнерами по антипольській коаліції в цей час були Отаманська Порта і Московське царство. Причому внаслідок насамперед одвічного релігійного антагонізму християнського та мусульманського

У радянській історіографії зазначений документ використовувався для ілюстрації думки про прагнення Хмельницького "возз'єднатися" з Росією¹. Однак аналіз джерел переконливо спростовує дану тезу. Так, влітку 1647 р. царський уряд уклав з Варшавою оборонний союз проти татар. З початком Визвольної війни та появою на українських землях союзника повстанців — Ногайської орди польська сторона активно зноситься з московськими воєводами, закликаючи їх виконувати союзницькі зобов'язання і надавати військову допомогу для боротьби з татарами та повстанцями². Одержавши відомості від польських урядовців, царський уряд 16 лютого 1648 р. надіслав наказ хотимзькому воєводі князю С.Волховському готуватися до підбиття можливого нападу ординців, у квітні розпочав мобілізацію у прикордонних з Україною повітах, а в другій половині травня віддав розпорядження С.Волховському та севському воєводі З.Леонтьєву виступити в похід. Достовірну інформацію про наміри московською монарха гетьман отримав з перехопленого повстанцями листа князя О.Трубецького до польського воєводи А.Киселя від 25 травня. Бажаючи дезавувати негативні наслідки антикозацької кампанії польської сторони та запобігти втручання московських військ у конфлікт, Хмельницький у листі до царя, надісланому через гінця Трубецького, розповідав про причини повстання, змальовував військові успіхи козаків, порушував питання про надання повстанцям допомоги в разі наступу поляків, акцентуючи при цьому увагу на одновірності козаків та московських людей і висловлюючи побажання бачити "православного християнського" монарха на польському престолі³.

світів спілка з одновірним московським царем була значно сприятливішою.

Трагічність ситуації, що склалася для України наприкінці 1653 р.⁴, зумовила характер союзу, укладеного та юридично оформленого протягом січня-березня 1654 р. (принагідно зауважимо, що автор цих рядків вважає, що остаточне оформлення Переяславсько-московської системи відбулося в середині року, після переговорів з московською стороною представників українського міщанства та духовенства). Зокрема, М. Грушевський зазначав з цього приводу: "Весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрям, коли б Україна увійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, ще повна сил, повна людності..., здатна бути опозицією Москві"⁵.

У ході українсько-російських переговорів, незважаючи на твердий намір українського керівництва зберегти самостійність Війська Запорозького, обмежившись формальним визнанням зверхності московського монарха, представникам уряду Олексія Михайловича вдалося внести до заключних документів окремі положення, які певною мірою обмежували внутрішню і зовнішню політику України. Зокрема, московська сторона відхилила запропонований Чигирином варіант фінансових взаємин, який передбачав виплату сюзерену щорічної заздалегідь визначеної суми данини (за аналогією з турецькою системою фінансових відносин з васалами). Натомість Москва запропонувала і добилося внесення до остаточного тексту документів положення про те, що збір податків з українського населення повинна була здійснювати місцева адміністрація, але від імені царя та під контролем його представників ("тем людям, кого государь пришлет")⁶. Не менш важливим обмеженням суверенітету України стала заборона встановлення та підтримання дипломатичних зносин між нею та варшавським і стамбульським дворами та зобов'язання інформувати Москву про характер стосунків України з іншими правителями⁷.

Правовий зміст угоди 1654 р. вже давно привертає увагу дослідників. Радянські історики заперечували договірний характер спілки, оцінюючи її як акт "возз'єднання України з Росією", що став "закономірним результатом всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів"⁸. Частина вчених (переважно дореволюційних російських) характеризувала події 1654 р. як повну або часткову інкорпорацію України Московським царством⁹. В. Липинський, І. Борщак, О. Оглоблін, С. Іваницький,

А. Яковлів (у пізніших працях) оцінюють стосунки Війська Запорозького з Москвою, юридично визначені Переяславсько-московською угодою, як військово-політичний союз у формі протекторату, спрямований проти Польщі та Криму¹⁰. О.Ейхельман і С.Шелухін розглядали угоду як "договір союзу і гарантій", що мав персональний зв'язок Української держави з московським царем-"вотчинником"¹¹. Б.Галайчук для характеристики цих подій запропонував вживати поняття "квазіпротекторат"¹². Крім того, В.Сергеевич, М.Василенко та деякі інші дослідники розцінюють акт 1654 р. як персональну унію¹³, натомість М.Дьяконов наголошує на її реальному змісті¹⁴.

Однак найбільш аргументованими та переконливими, на нашу думку, є твердження дослідників, котрі оцінюють Переяславсько-московський договір як такий, що узаконував стосунки васалітету або точніше номінального васалітету¹⁵. Хоч доповнення, зроблені царським урядом у Москві, були спрямовані на посилення залежності Української держави від сюзерена, в цілому характер угоди відповідав змісту номінальної васальної залежності, при якій українська сторона зберігала існуючий суспільно-політичний та соціально-економічний лад, територіально-адміністративний поділ, незалежність збройних сил тощо.

Переяславсько-московський договір мав важливе значення для звільнення українського суспільства від залежності польського короля. До того ж він юридично закріплював структуру Війська Запорозького, відкривав сприятливі перспективи для урівноваження за допомогою Москви військового потенціалу Речі Посполитої¹⁶. Отже, цілком справедливою, на нашу думку, є теза І.Крип'якевича про те, що "союз з Московщиною вийшов із тверезих, реальних міркувань української політики"¹⁷, а тому вважаємо, що в конкретно-історичних умовах середини 50-х років XVII ст. Переяславський акт був, безперечно, значним успіхом української дипломатії.

Разом з тим, українсько-московські контакти на високому державному рівні засвідчили наявність принципових розбіжностей сторін щодо концептуального бачення характеру такого союзу. Неоднозначно оцінювали його підписання старшина та частина рядового козацтва, занепокоєні прийняттям людної присяги на вірність цареві, безтактністю московських дворян, конфліктними ситуаціями, що виникли між київськими воєводами та духовенством, тощо. Поголоски про непорозуміння у стані союзників стали надбанням європейської преси, спричинили активізацію діяльності польської агентури, спрямованої на розрив спілки.

До середини 1654 р. відносини між союзниками могли значно погіршитися в разі намічуваного відрядження в Україну стольника М.Лодиженського, який мав провести перепис її населення для його наступного оподаткування на користь царя¹⁸. Проте московська сторона (варто віддати їй належне) адекватно відреагувала на інформацію гетьманського уряду щодо небезпечності подібних дій у непевних умовах воєнного часу й відмовилася від реалізації задуманого. До того ж, незважаючи на рішучі протести проти виплати з царської казни грошового утримання козакам, детально обгрунтовані в ратифікаційному акті від 21 березня 1654 р.¹⁹, у серпні в Україну надійшло з Москви царське золото²⁰, що повинно було стати вагомим аргументом на користь союзу з московським монархом.

Бойові операції союзників, що розпочалися в середині року на білоруських землях, створювали для української сторони сприятливі умови для продовження конструктивної діяльності в напрямку творення національної держави, оскільки вперше в історії визвольної боротьби воєнні дії відбувалися не на території України. Однак саме на білоруських землях виявляються в цей час українсько-московські суперечності. Розвиток державної ідеї в Україні неминуче наштовхує її керівництво на думку щодо необхідності визволення всіх земель, населених українських етносом²¹, розширення території козацької держави, білоруські землі, населення яких підпорядковувалося Київській митрополії, також розглядаються як спадок Київської Русі, тобто в тогочасному розумінні як "руські", а отже, українські²². Водночас уряд Олексія Михайловича наполягав на підпорядкуванні дому Романових усіх відвойованих у Польщі земель.

Трагічними для населення Східного Поділля стали розбіжності в оцінках союзниками військово-стратегічної ситуації в регіоні, некоординованість дій гетьмана з воєводами О.М.Трубецьким і В.Б.Шереметьєвим. Внаслідок цього бої, що відбувалися в другій половині 1654 — на початку 1655 р., не лише не наблизили українське суспільство до заповітної мети — встановлення миру на його території, але й призвели до жахливого спустошення Брацлавщини.

Крім того, укладення угоди з Московією спричинило важливе перегрупування сил у регіоні. Незважаючи на активну дипломатичну діяльність Хмельницького, спрямовану на збереження союзницьких відносин з Ордою, новий кримський правитель Махмед-Гірей у жовтні 1654 р. в ультимативній формі вимагав розриву спілки з царем²³, а на початку 1655 р. тридцятитисячна

татарська орда об'єдналася з військами С.Потоцького для проведення спільної каральної операції на Поділлі¹⁴.

Таким чином, українське керівництво, підводячи підсумки першого року союзницьких відносин з Москвою, могло констатувати як позитивні, так і негативні наслідки підписання Переяславського акту. Разом з тим, очевидним був той факт, що головного результату — розгрому Польщі та визволення всіх українських земель — акція не досягла. До того ж, намітилися тривожні симптоми в поведінці союзника, які ставили під сумнів можливість її реалізації в майбутньому.

За таких умов успіхи шведів на півночі Польщі, приїзд в Україну їх посланця О.Ю.Торквата з метою узгодження часу проведення операцій проти польських військ і заклик Карла Густава до пошуку взаєморозуміння при веденні бойових дій проти "спільного ворога", що містився в листі короля до Хмельницького від 26 серпня (с.с.)²⁵, відкривали сприятливі перспективи приєднання західноукраїнських земель, а тому були розцінені українським керівництвом як "податок нової ери" у воєнному протистоянні з Річчю Посполитою²⁶.

На тлі українсько-шведського зближення українсько-московські відносини з другої половини 1655 р. зазнають певного охолодження, що зумовлювалось рядом факторів. Зокрема, одним із них стало обнародування на початку вересня нових царських титулів — "великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Подільський"²⁷. Воно мало важливе політичне значення, оскільки штучно обмежувало територію "Малої Росії" землями Наддніпрянщини і засвідчило наміри Москви підпорядкувати безпосередньо собі західноукраїнські та білоруські землі. Тому 10 листопада гетьман, незважаючи на протести командуючого московського корпусу В.Бутурліна, знімає облогу Львова, мотивуючи в листі до шведського короля своє рішення тією обставиною", щоб "...не допускать в крепости московских гарнизонов, к чему стремились москвитяне, ибо мы желаем, чтобы эта сторона и проход оставались свободными от москвитян..., дабы иметь во всякое время свободное сообщение с вашим королевским величеством."²⁸

Були й інші, не менш важливі обставини, які спонукали гетьмана до цього. По-перше, шведський король, переоцінивши свої сили після здобутих у Польщі перемог, розраховував приєднати Белзьке, Волинське та Руське воєводства до шведської корони, і тому поставив перед українським урядом вимогу зняти облогу Львова. По-друге, на українські землі вторгся союзник польського короля — татарська орда.

Жваві українсько-шведські контакти спричинили ще більше охолодження союзницьких відносин Війська Запорозького з Москвою, оскільки остання з тривогою спостерігала за посиленням позицій Швеції в регіоні. Саме тому царська адміністрація, незважаючи на особисті клопотання Богдана, передані Олексію Михайловичу, І.Милославському та Л.Лопухіну, не пропускає до Чигирин шведського посланця Данила Калугера і відповідно до Стокгольма — Кіндрата Бурляя²⁹. Самовільний відхід українсько-московських військ від Львова викликав настільки велике роздратування царя, що коштувало командуючому московського корпусу В. Бутурліну життя*. Іншим досить неприємним моментом в українсько-московських стосунках стало укладення Чигирином військового союзу з Кримом (хоч слід зауважити, що це був вимушений крок, викликаний загрозою татарського вторгнення, який зрештою не мав ніяких наслідків)³².

Суперечки в стані союзників стали відомі в Європі. Так, на початку 1656 р. посланці цесаря поставили перед московськими боярами конкретне запитання: "Хмельницкой де Царскому Величеству верен ли и вперед от него шатости в которую сторону не чаять ли?... у Свойских людей речь несется, будто Хмельницкой хочет поддаться иод Свейскую Корону"³³. Незважаючи на запевнення царських урядовців, що гетьман "...верен во всем и шатости от него никуды не будет..."³⁴, уряд Олексія Михайловича був серйозно занепокоєний станом справ в Україні та зовнішньополітичною орієнтацією її керівництва. Наприкінці 1655 — у першій половині 1656 р. Богдан Хмельницький обмінюється посольствами та проводить консультації з шведським і польським королями, кримським ханом, молдавським воеводою і трансільванським князем, причому не лише не узгоджуючи своїх зовнішньополітичних акцій з московським двором, але й порушуючи декларовану в Березневих статтях заборону на зносини з Польщею і не ставлячи до відома царський уряд про мотиви й характер дипломатичних стосунків з іншими державами**, що також суперечило положенням ратифікаційного акту 1654 р.

Зокрема, Павло Алепський стверджував що ...цар сильно разгневался на Бутурлина и послал приказ отрубить ему голову_ Узнав о гневе царя на него, Бутурлин выпил яду и умер"³⁰. Принагідно зазначимо, що дехто з сучасних російських дослідників ставить під сумнів вірогідність цієї інформації

**Так, лише 2 (12) жовтня 1656 р. київський воевода А.Бутурлін повідомив царський уряд про лист гетьмана, в якому останній ставив до відома московського представника, що у него с Венгерским и с Мултянским и с Волоским и с Крымским ханом учинен договор, что им быть в приязни-"³⁵

Інформація ж з цього приводу, що надходила в Москву від її агентів, мала тривожний, а інколи й сенсаційний характер. Так, смоленський воєвода Б. Репнін 17 (27) березня повідомляв, що "козаки только ждут универсала от польского короля для выступления в поход"³⁶. А мінський воєвода Ф. Арсенєв доповідав 4 (14) червня, що "с гетманом де с Хмелницким. король миритца, а на чем де у них мир будет, того де он не ведает"³⁷. Саме тому 5 квітня (н.с.) в Україну була поспішно надіслана додаткова інструкція думному дякові Л. Лопухіну (останій в цей час вів переговори в Чигирин,), в якій містився наказ розвідувати "усякими способами, чи вірний нам гетьман і полковники, чи нема в нім і в Війську Запорозькому якоїсь непевності, і коли є — то з чого вона пішла: з якоїсь причини чи з чиєїсь прелестної гірисилки"³⁸. У наказі стольнику В. Кікіну від 7 червня (н.с.) повторюється аналогічна вимога — "проведевать всякими мерами" про таємні зносини Богдана, "что у гетмана с турецким султаном и с полским и с свейским короли и с мулягским воеводы и с венгерским Ракоцем и с крымским ханом делается"³⁹.

Активізація зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду в той час зумовлювалась значною мірою політикою Москви. Крім суперечностей, що вже мали місце в стосунках між союзниками, з кінця 1655 р. у діях царського уряду проявився ще один вкрай тривожний симптом, який міг стати нездоланною перешкодою на шляху реалізації програми об'єднання українських земель. Уряд Олексія Михайловича, занепокоєний воєнними успіхами шведів у Польщі, розпочав активну підготовку до війни з Карлом Густавом. У зв'язку з цим у квітні 1656 р. до Варшави виїхав стряпчий Ф. Зиков, який мав передати царську грамоту Яну Казимиру та з'ясувати можливості досягнення перемир'я на московсько-польському фронті⁴⁰. У травні Олексій Михайлович оголошує Швеції війну, а на початку літа московські війська розгортають наступ у Прибалтиці⁴¹. Правлячі кола Польщі, розуміючи неминучість капітуляції країни, охоче прийняли московські пропозиції, відрядивши до царя П. Голінського з повідомленням про прийняття посередництва віденського двору в справі мирного врегулювання⁴².

Реакція українського керівництва на повідомлення про наміри московської сторони укласти перемир'я з поляками була різко негативною*. Протягом літа Хмельницький активно дис-

* М. Грушевський стверджував, що на позицію гетьманського уряду вирішальний вплив справили результати Росавської ради (початок травня 1656 р.), на якій перемогу здобула радикально-демократична партія Війська Запорізького, яка рішуче виступала проти примирення з Польщею⁴³.

тується з Москвою, переконуючи царя та його оточення у помилковості обраного ними курсу та застерігаючи, що "когда ныне ляхом посчастится и шведа выгонят...", то король і шляхта відмовляться від взятих зобов'язань і "... все земли на православную веру и на государство его царского величества побуждати будут"⁴⁴. Однак аргументи гетьмана не переконали московський уряд. Більше того, останній припускається в цей час ще однієї серйозної політичної помилки — українську делегацію, незважаючи на особисті клопотання Богдана до царя, "чтоб тем нашим послам на том съезде любовь свою показали..."⁴⁵, не було допущено за стіл переговорів. Ця обставина викликала появу багатьох чуток й інсинуацій щодо змісту Віленських переговорів, створювала сприятливий ґрунт для проведення антимосковської пропаганди в Україні польськими і шведськими агентами, справила в цілому вкрай негативний вплив на розвиток українсько-московських відносин.

Політичні наслідки віленського інциденту для стосунків Війська Запорозького з Москвою в історичній літературі знайшли неоднозначну оцінку. Так, польський дослідник Я. Качмарчик стверджує, що Богдан спокійно сприйняв інформацію про події у Вільно, оскільки більше року чекав okazji, щоб "... зірвати нещасливий для козаччини договір з царем і тепер її мав"⁴⁶. Близько до цієї є точка зору Д. Вернадського, котрий вважає, що переговори завершилися лише тимчасовим перемир'ям, що не завдало шкоди Україні, а тому згодом гетьман заспокоївся, хоч підозра у нього залишилася — "медовий місяць царської вірності закінчився"⁴⁷.

Проте, на нашу думку, більш переконливо виглядають аргументи тих дослідників, котрі розцінюють інцидент у Вільно як рубіжну віху в історії союзницьких відносин двох держав (М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, В. Смолій, В. Степанков та інші). Зокрема, В. Липинський стверджував, що дії московського уряду суперечили найважливішим політичним інтересам Української держави. Москва ставала союзницею Варшави, а тому мілітарний союз з нею втрачав для Війська Запорозького будь-який сенс. Більше того, при реалізації гетьманської програми державного будівництва протекція царського уряду відтепер була не лише зайвою, але й небезпечною та шкідливою. Тому, на думку Липинського, відтоді пріоритетним напрямом гетьманської політики стає "унезалеження" України від агре-

сивних планів і дій Москви⁴⁸. Сучасні дослідники В.Смолій і В.Степанков, будучи більш обережними у своїх оцінках, разом з тим, констатують, що Хмельницький, розчарувавшись у політиці Москви, вносить суттєві корективи до зовнішньополітичного курсу Війська Запорозького⁴⁹.

Насправді, відомості, що надходили в Україну з Вільно, мали великий резонанс в українському суспільстві. Брак достовірної інформації про характер тогочасних подій, що виник з вини московського керівництва, породжував чимало чуток і свідомих інсинуацій про зміст переговорного процесу та наміри царського уряду, а тому викликав в Україні занепокоєння та обурення. Так, наказний київський полковник В.Дворецький повідомляв А.Бугурліну, що старшина дуже стурбована інформацією, що надходить з Вільно, "и чают, что его царское величество указал их по прежнему Польскому королю отдать..."⁵⁰ Старець Печерського монастиря також доповідав у Москву, "что мыслят... им быти выданным по прежнему Польскому королю"⁵¹.

За таких умов у першій половині жовтня в Чигирині відбулися старшинські наради, на яких бурхливо дебатується питання про зміну зовнішньо-політичної орієнтації Української держави. Загроза політичної ізоляції Війська Запорозького та ігнорування Москвою планів приєднання до козацької держави західноукраїнських земель змушують гетьманський уряд коригувати зовнішньополітичний курс, поклавши в його основу принцип надання пріоритетів союзам із вороже настроєними до Польщі державами. Тому в жовтні Хмельницький підписує договір про дружбу з трансільванськими послами⁵², а в другій половині січня 1657 р. поновлюється українсько-шведський діалог. Причому позиція Швеції щодо претензій Війська Запорозького на західноукраїнський регіон значно пом'якшилася внаслідок її великої зацікавленості в укладенні військово-політичного союзу з козаками в умовах воєнного протистояння з Москвою. Так, уже в травні Карл Густав писав Богдану, що виникли нові обставини ("...нарушив клятвенное соглашение и без всяких поводов, великий московский царь из Ливонии двинул против нас войско") і пропонував якнайшвидше надіслати послів для укладення союзу⁵³. У доповіді державній раді 17 липня (н.с.) король категорично заявив: "Что касаетца козаков..., то мы намерены... постараться их с москвитянами разъединить, чем была бы достигнута немалая для нас выгода..."⁵⁴

Після віденського інциденту Хмельницький ігнорував результати московсько-польських переговорів. 10 січня 1657 р. він видав універсал про направлення козацького війська на допомогу Ракоці⁵⁵, що суперечило віденським домовленостям про припинення бойових дій. Крім того, різким дисонансом з ними стало продовження переговорів з шведською стороною, вироблення попередніх домовленостей щодо підписання договору про дружбу із союзником Швеції — бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом-Вільгельмом (червень 1657 р.)⁵⁶.

Разом з тим, оцінюючи стан тогочасних українсько-московських відносин, не варто гіперболізувати ступінь відчуження сторін. Хмельницький, як і раніше, "...пильнував добрих відносин із своїм сильним союзником..."⁵⁷ Адже, не завершивши боротьби з Польщею, не вибивши остаточно "всю Русь з неволі лядської" та не забезпечивши гарантій нейтралітету татар, не можна було ліквідувати Переяславсько-московську систему, бо такий захід мав би для української державності найтрагічніші наслідки. Тим більше, дедалі очевиднішим ставав той факт, що орієнтація українського керівництва на Швецію та Трансільванію внаслідок непослідовності та нещирості цих контрагентів⁵⁸ не давала можливості реалізувати його далекосяжні державотворчі плани. Тому, наприклад, восени 1655 р, знімаючи облогу Львова, "чтоб не допустить московских гарнизонов", гетьман наполегливо рекомендував шведському королеві не турбувати московську сторону "...без причины, ибо мы получаем от них большую помощь, имея много врагов..., почему союз с ними оказался весьма полезным"⁵⁹.

Згодом під час московсько-шведської війни, ведучи переговори з послами Карла Густава, Богдан, незважаючи на висловлену раніше обіцянку "... быть на вашей королевской стороне..., если же москвитяне без справедливой причины не перестанут действовать против вашего величества..."⁶⁰, наполягав на необхідності примирення з Москвою, що відкривало б сприятливі умови для розгрому Польщі. Більше того, гетьманський уряд виношував плани створення українсько-шведсько-московського військово-політичного союзу, який мав не лише нейтралізувати великодержавні претензії Польщі, але й локалізувати вплив Португії⁶¹. Навіть після завершення віденських переговорів, що мали чітко виражену антишведську спрямованість, Хмельницький покладав певні надії на посередницьку роль Війська Запорозького в процесі пошуку шляхів примирення Москви і

Швеції. Так, шведський посол Клаус Роламб у донесенні, надісланому в Стокгольм 14(24) квітня, повідомляв, що гетьман направив до Москви посланця з метою переконати царя в необхідності примирення з Карлом Густавом⁶².

В останні роки життя Богдан Хмельницький прагнув переконати українську еліту у важливості національної державної ідеї і зміцнити владні структури козацької держави⁶³. Тенденція посилення гетьманської влади (Богдан, як твердив у серпні 1657 р. в Москві П.Тетеря, "рады не сбирал, а владел всем один, что роскажет, то всем войском и делают")⁶⁴ викристалізується в ідею спадковості верховної влади в Україні. Корсунська рада (квітень 1657 р.) з ініціативи Богдана обирає його сина Юрія офіційним спадкоємцем на регіментарство, узаконивши передачу булави останньому після смерті батька⁶⁵. Водночас гетьман намагався легітимізувати зосередження влади династією Хмельницьких шляхом його визнання на міжнародному рівні. На початку травня 1657 р. до Москви вирушає гетьманський посланець Ф.Коробка, який мав порушити клопотання перед патріархом Никоном і царем Олексієм Михайловичем щодо приїзду їх до Києва з метою благословення гетьманича на регіментарство⁶⁶. Крім того, з'ясовувалися перспективи визнання даного акту польським королем. Так, за інформацією волинського каштеляна С.Беневського, котрий у квітні перебував у Чигирині, Хмельницький у розмові з ним заявив: "Хоч я присяг цареві московському, що не буду воювати против Ракоція і короля шведського, та нехай король й. м. дасть гетьманську булаву Війська Запорозького мойому синові: тоді мій син, отримавши її, так як цареві не присягав, то зараз-пішле на поміч військо, скільки буде потрібно"⁶⁷.

Відсутність будь-яких юридично оформлених зобов'язань Юрія щодо Москви вселяла українському керівництву надію на можливість приведення правових норм українсько-московського союзу у відповідність з фактичним станом речей, що мав місце у стосунках держав на середину 1657 р. Принагідно зазначимо, що ратифікаційні акти спілки — так звані Березневі статті — не були широковідомими в Україні, оскільки Богдан, незадоволений зробленими московською стороною доповненнями, їх не оприлюднив (як і дещо раніше Зборівський договір)⁶⁸ і "як при всіх давкіших політичних комбінаціях, так і тепер... не рахувався з накиненими зобов'язаннями, а йшов своїм власним шляхом до скріплення своєї влади і держави"⁶⁹. Гетьманський уряд не

дотримувався жодної з конституційованих у 11 статтях від 21 березня 1654 р. норм, що регулювали фінансові питання (пункти 1, 2,4), майже повністю ігнорував обмеження в зовнішньополітичній діяльності (пункт 5). Крім того, не виконувалося положення про шестидесятитисячний козацький реєстр, закріплене як у вказаному документі, так і жалуваній грамоті Війську Запорозькому від 27 березня⁷⁰. З вини царського уряду втратили силу домовленості про надання Україні військової допомоги в боротьбі з Польщею (пункти 7 і 8)⁷¹. Покладаючи надії на сприятливий розвиток ситуації, насамперед на міжнародній арені, що дало б можливість анулювати не вигідні для України обмеження її суверенітету, та не бажаючи передчасно зв'язувати сини руки в стосунках з Московією, Хмельницький виступив проти прийняття гетьманом присяги на вірність цареві, обмежившись запевненнями, що той неодмінно складе таку присягу, коли стане правити в Україні, тобто після смерті батька⁷².

Незалежна політика Богдана, ігнорування ним положень підписаних договорів викликали негативну реакцію московського уряду. Причому договірні принципи, зафіксовані у Березневих статтях, останній розцінював як початковий етап на шляху більш тісної інтеграції України з Росією. У зв'язку з цим вже на початку 1655 р. А.Матвеев повідомив гетьману про наміри Олексія Михайловича зробити Київ своєю другою столицею та збудувати там "малий царський двір", а також надіслати в українські міста царських воєвод⁷³. Наступного року в наказі Л.Лопухіну (квітень 1656 р.) знову йдеться про введення воєводської форми правління в Україні ("без воєвод в черкаських городах быть непригоже")⁷⁴. Причому це мали бути не військові аташе царя в Україні, а представники державної адміністрації Москви, наділені певними правами— "...жилецких всяких людей учнут оберегать, а в обиду никому не дадут и расправу учнут чинить добрую"⁷⁵. Наміри московського двору посилити вплив воєвод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчує нова інструкція київським воєводам, надіслана з Москви 29 квітня (н.с.) 1656 р.⁷⁶

Тактовні заперечення гетьмана проти посилення впливу московських владних структур в Україні в умовах воєнного протистояння з Польщею спочатку враховуються царем та його оточенням. Однак після віденського інциденту занепокоєння Москви політикою союзника посилюється. Дипломатичні кур'єри з Варшави та Відня, московська агентура в Україні та прикордонних з нею регіонах регулярно передають уряду Олексія

Михайловича тривожну інформацію про шведсько- та трансільвансько-українське зближення, підготовку (попри положення Віденських домовленостей) антипольської коаліції за участю Війська Запорозького, наміри гетьмана надати допомогу трансільванському князю Ракоці — супернику московського монарха в боротьбі за польський престол.

Переконливим доказом нелояльності Хмельницького щодо корони Романових став похід козаків на чолі з А.Ждановичем, проведений всупереч царській забороні нападати на Польщу, "чтоб тем с его царского величества стороны к нарушенью посольского договору причины не учинить..."⁷⁷ Саме тому з 1657 р. московські політики приділяли діяльності гетьмана (насамперед зовнішньополітичній) пильну увагу. Протягом першої половини року в Україні побували п'ять московських посольств, які очолювали такі більш і менш впливові сановники, як А.Лопухін, В.Кікін, Ф.Бутурлін, А.Матвеев та І.Желябужський. Їх накази та інші документи свідчили про зміну тональності політики Москви щодо України. Так, наказ стольника Кікіна (лютий 1657 р.), на думку М.С.Грушевського, показав, що "Москва ніколи ще не брала такого прикрого тону у відносинах до гетьмана, закидаючи йому нелояльність, порушення присяги, страхаючи його карою божою за неправду супроти царя-сюзерена..."⁷⁸

Концептуальні засади нового курсу московського уряду щодо України знайшли відображення і в матеріалах посольства Ф.Бутурліна (травень-липень 1657 р.). Основні претензії до Чигирин, висловлені Бутурліним, полягали у зволіканні із запровадженням в українських містах інституту царських воевод, невиконанні зобов'язань про надходження податків з України до царської скарбниці, експансії козацького війська на білоруських землях, відмові у наданні земельних наділів у Києві стрільцям місцевого гарнізону, не приведенні до присяги гетьманача⁷⁹. Водночас стає зрозумілим, що Москву найбільше непокоять дії гетьманської адміністрації на міжнародній арені, а саме: укладення союзицької угоди з Трансільванією та "...злее того, что... гетман и все войско Запорожское соединились с неприятелем царского величества — Свейским Карлом Густавом королем..."⁸⁰

1 (11) червня в Україну виїхав царський дворянин І.Желябужський, який мав не лише зібрати інформацію про стан справ у Війську Запорозькому, з'ясувати настрої окремих станів і суспільних груп, але й вести антигетьманську агітацію, використовуючи міжстанові та соціальні суперечності, що набирали

сили, та активно декларуючи третейські функції московської монархії в конфліктах, що розгорталися. Місія Желябужського увінчалася цілковитим успіхом. До Москви емісар надсилав інформацію про зростання антигетьманських і москвофільських настроїв у козацькому війську, яку потребував уряд, будучи незадоволеним політичним курсом Богдана та плекаючи надію змусити його виконувати взяті зобов'язання, навіть — у крайньому випадку — апелюючи безпосередньо до українського суспільства. Так, він повідомляв, що стародубський вїйт у розмові заявив: присягали цареві, а володіють нами гетьман і старшина, "и ныне мы от их володенья в конец погибаем..., а ожидаем де милости мы от государя воевод"⁸¹.

Крім того, Желябужський описував незадоволення рядових козаків і міщан діями гетьманського уряду на міжнародній арені, зокрема його втручанням у трансільвансько-польські стосунки, тощо. Ознайомившись з інформацією Желябужського, царські сановники переконалися у своєчасності проведення більш жорсткого курсу в стосунках з гетьманом й активізації антигетьманських сил в Україні. Зокрема, згодом Виговський заявляв московському представнику, що "первые бунты зачелись в войске от посланца царского величества Ивана Желябовского..."⁴²

Незважаючи на погіршення стану здоров'я, Хмельницький наполегливо проводить політику, спрямовану на досягнення незалежності Української держави. Так, під час переговорів з Бутурліним він рішуче відхилив претензії московських представників як такі, що не мають реальних підстав, або їх втратили внаслідок сепаратистських дій Москви, що завдали шкоди інтересам України. Зокрема, на вимогу бояр розірвати союз із Швецією гетьман відповів: "от Свейского де короля николи он отлучен не будет, потому что у них дружба и приязнь и згода давняя... и Шведы де люди правдивые, всякую дружбу и приязнь додерживают, на чом слово молвят (виділено нами. — Авт.)...", підкреслюючи тим самим порушення московською стороною взятих договірних зобов'язань — "... а царское де величество над ним, гетманом, и надо всем Войском Запорожским учинил было немилосердие свое: смиряся с Поляки, хотел был нас отдать Полякам в руки..."⁸³ Крім того, у розмові з послами гетьман піддав гострій критиці зовнішньополітичну діяльність Москви — "только де того мне, гетману, в диво, что ему, великому государю..., бояре доброго ничего не порадят: коруною Польскою еще не обладали и о миру в совершенье еще не привели, а с

другим панством, с Шведы, войну вчали!"⁸⁴ Не менш різкими були висловлювання Хмельницького про перебування воевод в Україні та надходження податків до Москви. На аудієнції 10 червня Богдан заявив, що судье де Самойлу и полковнику Тетере он, гетман, не приказывал и в мысли у него не было, чтоб царское величество в больших городех, в Чернигове, в Переяславе, в Нежине, велел быти своего царского величества воеводам, а доходы бы, собирая, отдавати царского величества воеводам"⁸⁵. Аналогічними були відповіді гетьмана й на інші претензії московських емісарів.

У середині 1657 р. прорахунки Хмельницького на міжнародній арені зумовили загострення ситуації на українських кордонах. Зокрема, воєнна акція А.Ждановича призвела до погіршення українсько-кримських стосунків. Уже 7 травня брацлавський полковник М.Зеленський інформував Чигирин, що хан "...Днепр перешод, стоит иод Конкой... Дедишь Акея имеет итти под Каменец к Ляхом, чтоб совокупитись"⁸⁶. Тривожна інформація в цей час надходила й з інших джерел⁸⁷.

Небезпечність ситуації, зумовленої загрозою вторгнення агресорів на українські землі, значно посилювалася внаслідок негативного розвитку подій усередині країни. Диференціація суспільства та зростання впливу старшини, що відбувається на фоні ігнорування нею соціально-економічних інтересів селянства та рядового козацтва, спричиняють загострення соціальних антагонізмів, яке на початку квітня знаходить вияв у антигетьманських, антистаршинських виступах на Запорозжі⁸⁸ (влітку в них брало участь козацьке військо)⁸⁹. Вкрай небезпечні процеси відбувалися і у вищому керівництві, де складаються дві партії, Одна з них, очолювана генеральним писарем Виговським, виступає проти династичних планів Богдана, таким чином підсвідомо закладаючи міну уповільненої дії під конструкцію національної держави.

За таких умов українське керівництво змушене, було пом'якшити свою позицію у стосунках з Московією. Саме тому, наприклад Богдан Хмельницький, висловивши 10 червня рішучий протест проти претензій Москви, вже через день не лише значно пом'якшив висловлювання, й доклав зусиль до того, щоб дезавувати попередні заяви⁹⁰. Ще активніше діяв Виговський, котрий вже тоді, використовуючи сучасну політичну термінологію, розпочав передвиборну кампанію⁹¹.

На початку травня гетьман направив до Москви Ф.Коробку, щоб він роз'яснив царським чиновникам критичну ситуацію,

викликану загрозою вторгнення в Україну агресорів⁹². З, 26 і 29 липня було надіслано листи воєводі Г.Ромодановському з проханням надати військову допомогу Україні⁹³. 20 липня листи аналогічного змісту надіслано Олексію Михайловичу, ближнім боярам І.Милославському та Б.Морозову, думному дякові А.Іванову⁹⁴. У них також повідомлялося про направлення в Москву посольства П.Тетері, на якого покладалось завдання нівелювати негативні наслідки діяльності українського керівництва на міжнародній арені та одержати запевнення в наданні військової допомоги⁹⁵.

Шведський посол Лільскрон, що прибув в Україну для розторгнення спілки козаків з Москвою та започаткування українсько-шведського союзу, на основі аналізу ситуації у Війську Запорозькому та настроїв його керівництва дійшов висновку, що тоді було неможливо виконати покладену на нього місію⁹⁶.

Незважаючи на складну ситуацію, в якій опинилась Україна, гетьман не відмовився від намірів добитися повної незалежності козацької держави. Навіть за умов перебування в Чигирині московського посольства український уряд продовжував проводити активну дипломатичну діяльність. Так, 12 червня Бутурлін занотував до статейного списку: "Свейский посол был у гетмана на ...дворе; а после того был Ракоцы, Венгерский посланец...", а також представники молдавського та муляньського правителів⁹⁷.

Тому в Москві покладали великі надії на чергові вибори гетьмана, сподіваючись в ході їх змусити українську сторону взяти на себе нові, менш вигідні для неї зобов'язання. Ще в середині лютого 1657 р. уряд Олексія Михайловича, одержавши інформацію про хворобу Хмельницького, доручив стольнику В.Кікіну "...проведовать, кого войском Запорожским хотят выбрать на его, Богданово, место гетманом: писаря ли Ивана Выговского или иного кого, или о гетмане хотят послать быть челом к государю, кого им государь пожалует, велит учинить гетманом (виділено нами. — Авт.), и нет ли в Черкасах шатости"⁹⁸. А в червні Ф.Бутурлін писав цареві, що рішенню Корсунської ради про передачу булави Юрію не слід приділяти велику увагу, оскільки "... по смерти де гетманове будет тому слову и отмена, то де все будет на воле твоей великого государя: кого ты, великий государь, пожалуеши велишь быть над войском Запорожским гетманом, тот и будет (виділено нами. — Авт.)"⁹⁹.

Отже, українсько-московські відносини до середини 1657 р. набувають край небезпечного характеру. Жорсткий політичний

курс корони Романових щодо України, який проводився в період загострення соціально-політичних суперечностей в українському суспільстві, суперечив державотворчим планам її керівництва та став своєрідним каталізатором конфліктів у Війську Запорозькому, зрештою однією з важливих передумов Руїни.

2. УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ СТОСУНКИ НА ПЕРЕЛОМІ: 1657-1659 рр.

Смерть великого будівничого козацької держави — гетьмана Богдана Хмельницького стала не лише тяжкою втратою для української державності, а й знаменувала собою початок принципово нового етапу в стосунках Війська Запорозького з московською монархією. Уряд Олексія Михайловича, котрий протягом першої половини 1657 р. здійснював неодноразові спроби змусити українське керівництво виконувати умови Переяславсько-московського договору 1654 р., які, однак, ігнорувалися Богданом, сприйняв повідомлення про кончину гетьмана як сигнал до рішучих дій в Україні.

На формування нового курсу Москви щодо України значний вплив справило донесення путивльського воєводи М.О.Зюзіна, в якому, крім повідомлення про траур у Чигирині, містилася інформація про внутрішню нестабільність на українських землях та бунти в козацькому війську¹⁰⁰.

Небезпечні для української державності прецеденти — прямі переговори представників царського уряду з депутаціями окремих українських станів і навіть певних міст, принесення населенням України присяги монархові в 1654 р., а також наслідки кампанії Желябужського — все це спричинило появу радикального плану дій, наріжним каменем якого є звернення Москви через своїх представників до українського суспільства. Принагідно зазначимо, що принципіві засади нового курсу розроблялися царськими урядовцями ще до повідомлення про смерть Хмельницького. Так, реакція українського суспільства та його державного керівництва на подібні дії з'ясувалася боярами Посольського приказу 7(17) серпня в ході їх переговорів з посольством П.Тетері. Зазначимо, що Тетеря виявився не на рівні високої державної репрезентації посла Війська Запорозького — запобігаючи перед Москвою та демонструючи власну лояльність до московської монархії, він підтвердив можливість і бажаність такого розвитку подій зазначивши, що "хотя де гетману то будет

и нелюбо, только де войску всему то будет годно, и царского величества ту милость учнут выславлять..."¹⁰¹

Ознайомившись із донесенням Зюзіна, 10(20) серпня Посольський приказ повідомив Тетері про наміри надіслати в Україну свою представницьку делегацію на чолі з казанським намісником О.М.Трубецьким, завдання якої формувалося досить делікатно — "со своим государевым милостивым словом и разсмотром"¹⁰². Під час аудієнції Тетері в Посольському приказі 14(24) серпня йому повідомили мету направлення в Україну делегації Трубецького — "чтоб их (Військо Запорозьке. — *Авт.*) обнадежить царского величества милостью и разсмотреть и, собрав раду в войске, статьи, которые, по указу царского величества, в прошлом во 162 году (мається на увазі: 1654 р. — *Авт.*) даны им же посланником Самойлу (С. Богдановичу-Зарудному. — *Авт.*) и ему, Павлу (П. Тетері. — *Авт.*), о числе войска запорожского и на войско о заплате и о иных делех объявить..."¹⁰³

Для успішного виконання місії Трубецького 10(20) серпня було прийнято рішення про відряджечя в Україну стольника В.Кікіна (вже втретє в цьому році!). Останній мав при нагоді поставити перед Військом Запорозьким питання про запровадження інституту царських воевод в українських містах, "чтоб им, тутошним жилцам, от полковников и от иных людей обид и налог не было"; визначення козацького реєстру, зумовленого Березневими статтями; упорядкування податкової системи; виплату грошової платні козакам за несення військової служби тощо¹⁰⁴.

Таким чином, претензії московської сторони в основному залишалися в межах договірних норм 1654 р. Разом з тим, вимоги про введення царських воевод в Україну засвідчили про новий політичний курс уряду Олексія Михайловича. Змінилося й ставлення Москви до гетьманської елекції. Незважаючи на зафіксоване в договорі 1654 р. положення про те, що "Войску Запорозькому обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя. А кого гетманом оберут, и том писати к ним, великому государю..."¹⁰⁵, царський уряд, як свідчив статейний список Ф.Бутурліна за червень 1657 р., розраховував активно втручатися після смерті Богдана в елекційний процес¹⁰⁶. У наказі Кікіну акцентувалася увага на необхідній умові законності обрання гетьмана — визнанні даного акту монархом: "Как наперед сего был гетманом... Богдан Хмельницкой, и в то время царского величества стольники и дворяне з грамотами хаживали к нему, гетману; и ныне... гетмана Богдана Хмельницкого не стало;

а он, Юрь, от всего войска гетманом обран или нет, про то царскому величеству неведомо; и потому ему (стольнику. — *Авт.*) к нему, Юрью, к одному итти не указано; а прислан он царского величества з грамотою ко всему Войску Запорожскчму-."107

Тому повідомлення Кікіна про Чигиринську раду, на якій старшина передала булаву Івану Виговському, викликало занепокоєння і роздратування московського керівництва, спричинило відрядження до Чигирина ще одного посольства на чолі з А. Матвєєвим. Останній, крім невдоволення уряду Олексія Михайловича "самовільним" обранням гетьмана*, як свідчили протокольні записи розмови царського представника з Виговським та деякі інші пізніші джерела¹⁰⁸, оприлюднив в Україні так звані "царські статті", які містили вимоги про запровадження воєвод у Чернігові, Переяславі, Ніжині, Корсуні, Білій Церкві, Прилуках, утримання їх за рахунок податків, що їх виплачувало українське населення, приведення до присяги цареві мешканців Старого Бихова та після прибуття Трубецького підготовку та організацію в Києві загальної ради.

Смерть Богдана об'єктивно спричинила ослаблення державної влади в Україні. На нашу думку, є певний сенс у міркуваннях М. Грушевського про те, що, крім великих здібностей гетьмана, його товариші та однодумці в інтересах спільної справи свідомо сприяли виникненню в народній свідомості легендарного ореолу навколо його імені¹⁰⁹. Ідея спадковості гетьманської влади, над реалізацією якої наполегливо працював Хмельницький в останній рік життя, не здобула належної підтримки як у середині країни, так і за її межами. До того ж, гетьманич був не в змозі керувати державою у такий надзвичайно складний час, про що свідчив бунт у козацькому таборі під Корсунем¹¹⁰. Тому вибори гетьманом одного з найближчих соратників Богдана — Івана Виговського стало закономірним актом, який вселяв впевненість у правонаступництві політики Української держави. Отримавши булаву, Виговський спочатку наполегливо продовжує курс попередника, що особливо виразно простежується у сфері зовнішніх відносин.

У стосунках з Москвою Виговський також певною мірою продовжував Богданову політику. Так, під час переговорів з В. Кікінін і А. Матвєєвим новообраний гетьман підтвердив

У наказі А. Матвєєву і в ході переговорів Москва послідовно демонструє невизнання правомірності елекційного акту, називаючи Виговського не гетьманом, а генеральним писарем.

вірність союзницьким зобов'язанням, готовність Війська Запорозького виступити посередником у справі московсько-шведського примирення, обіцяв сприяти ліквідації непорозумінь у стані союзників на білоруських землях¹¹¹. Разом з тим, Виговський, будучи ще генеральним писарем припустився чимало помилок у відносинах з Москвою, які негативно позначилися на його майбутній політичній діяльності. Насамперед мається на увазі його запобігання перед Москвою та ведення таємної гри за спиною Хмельницького з представниками уряду Олексія Михайловича. Напередодні гетьманських виборів генеральний писар також покладає великі надії на допомогу Москви. Так, у розмові з трансільванським послом Шебшші він заявляє: "Московський цар також писав, що віддасть Україну йому в руки, щоб він нею розпоряджався"¹¹². Тому логічно припустити, що московські політики поставили в другій половині 1657 р. перед Виговським чимало таких запитань, на які він не зумів дати адекватної відповіді.

План дій Москви в Україні, як зазначалося вище, ґрунтувався на оцінці ситуації у Війську Запорозькому, що її дав Желябужський і підтвердив Зюзін. Однак в інформації, що надходила з українських джерел, розвиток подій зображувався інакше. Зокрема, О.Виговський у листі до П.Тетері, який перебував у Москві, спростував інформацію про наявність "рокоуту" в Україні після смерті Богдана. Тому на аудієнції у Посольському приказі Тетеря висловлює сумніви щодо необхідності направлення в Україну ратних людей на чолі з Трубецьким. оскільки загрози зовнішньої агресії немає, а у Війську Запорозькому чимало "неразумных людей", які "...учнут мыслить то, что те царского величества ближние бояре с товарищи, люди великие, идут с войском на то, чтоб войско запорожское чем потеснить; а им де ныне войско ненадобно"¹¹³.

Як і передбачав Тетеря, дії і плани Москви викликали негативну реакцію українського суспільства. В Україні почали поширюватися чутки, нібито Трубецький іде з ратними людьми, щоб "...на государя сей край отбирал и властей государских поставил"¹¹⁴. Кульмінаційним моментом початкового етапу гетьманства Виговського став так званий "бунт" миргородського полковника Григорія Лісницького. На думку М.Грушевського, цій події передували старшинські наради у Чигирині, скликані гетьманським урядом у зв'язку з появою інформації про наміри Москви переглянути союзницькі відносини з Українською державою. Інформація надійшла від царських резидентів Кікіна

та Матвеева, а також Тетері, який напередодні ради повернувся з Москви¹¹⁵. Приводом для виступу Лісницького стали "царські статті", зміст яких переказали московські представники. Причому для посилення їх впливу на місцеве населення багато положень оприлюднених у Миргородському полку статей були явно гіперболізовані. Зокрема, на нашу думку, це стосувалося тверджень щодо намірів московського уряду обмежити козацький реєстр 10 тис, перевівши решту козаків у мішани та селяни¹¹⁶ (або у солдати чи драгуни)¹¹⁷, відбирання колишніх королівщин (тобто земель, що раніше належали польському королю) на царське ім'я¹¹⁸, відправлення сина Богдана з "награбованим" батьком майном до Москви¹¹⁹.

Рішучий спротив українського населення зустріли також наміри царської адміністрації упорядкувати фінансову службу Війська Запорозького, що дало б можливість виплачувати козакам грошове утримання за несення військової служби. Так, коли у вересні 1657 р. поповзли чутки, що "подати (які раніше.— *авт.*)имали на короля и на панов со всяких их пожитков и с быдла", а також збори з млинів "...и те подати брать... на государя"¹²⁰, це викликало вибух невдоволення, оскільки в роки Хмельниччини податковий тягар був значно ослаблений*. Тому дії уряду Олексія Михайловича сприймалися як наступ на соціальні завоювання народних мас. З цим питанням тісно перепліталася проблема станової структуралізації суспільства. Московський уряд наполягав на дотриманні українською стороною умови договору про обмеження козацького компуту 60 тис. Однак у ході візиту в Україну В.Кікін переконався в абсурдності та небезпечності цієї вимоги. Коли у розмові з рядовими козаками в Чигирині він порушив це питання, останні відповіли: "А нас де казаков в войску Запорожском и ныне есть с триста тысячъ"¹²³. Не зустрівач підтримки в Україні й план запровадження царських воевод у найважливіших її містах. Хоч, як свідчить статейний список Кікіна, з цього питання в суспільстві не було єдності — "а знатие что убоги... людем то годно, чтоб были у них по городам царского величества воеводы, а иные того и не хотят"¹²⁴.

* Хоч Павло Алепський у своєму описі України запевняв, що населення не платить ніяких податків — усі піддані країни козаків не знають ані податків, ані гарачу, ані десятини про те з інших більш вірогідних джерел відомо, що податки в Україні для забезпечення функціонування державного апарату та дипломатичної служби продовжували збирати. Однак їх розміри були значно меншими порівняно з королівськими часами

У цілому результати місії Кікіна та Матвеева показали прагнення гетьманського уряду відстоювати суверенні права України та протидію Війська Запорозького планам Москви.

Зі свого боку, Виговський використав демарші Москви з метою зміцнення власних позицій. Корсунська рада, скликана ним 11 (21) жовтня, не лише підтвердила його повноваження, а й схвалила політичний курс гетьмана щодо Москви. Власне, деякі дослідники оцінюють рішення цієї ради не з точки зору підтвердження повноважень Виговського як гетьмана, а як вотум довіри йому і підтримку його політики, спрямованої на захист української державності¹²⁵.

Під впливом інформації, що надходила з України, та донесень царських представників про настрої, які панували на Корсунській раді, московський уряд відмовляється від планів відрядження до козацького війська Трубецького і в грамоті від 18 (28) жовтня вперше визнає Виговського як гетьмана¹²⁶. Крім того, 30 жовтня (с.с.) Олексій Михайлович разом з відомими спеціалістами в українських справах — О.М.Трубецьким і Ф.М.Ртищевим обговорює текст царської грамоти до Війська Запорозького, в якій спростовується будь-яка інформація про надсилання в Україну нових статей, які б порушували козацькі права, а також висунення під час переговорів з П. Тетерею вимог, які б виходили за межі договору 1654 р.¹²⁷

Таким чином, до середини осені 1657 р. гетьманській партії вдалося втримати статус-кво в стосунках з Московією. Однак, як засвідчили подальші події, рівновага, досягнута в жовтні, була надто хиткою і могла в будь-який момент порушитись. Уряд Олексія Михайловича, відряджаючи до гетьмана Рогозіна для повідомлення про визнання його елекції, разом з тим, не залишав намірів у майбутньому направити до козацького війська Трубецького, для чого в Україні збиралася відповідна інформація¹²⁸.

Проте в зазначений час основну небезпеку для української державності становив не північний сусіда, а обстановка в середині країни. Разом із гетьманською булавою Виговський успадкував від свого попередника складний вузол соціально-політичних проблем, які ще за життя Хмельницького потребували нагального розв'язання. Але цілком ймовірно, що Богдан, усвідомлюючи унікальність нового державного утворення на українських землях, яке опиралося як на аристократичну (репрезентовану православною шляхтою), так і демократичну частини суспільства, свідомо відтягував вирішення соціальних проблем, оскільки

будь-який варіант розвитку подій неминуче відштовхнув би від нього певну соціальну групу. Із сходженням на регіментарство Виговського гострота соціальних протиріч не лише не зменшилася, а навпаки посилилася внаслідок притаманного їй об'єктивного для періодів міжгетьманства ослаблення державної влади, "двірцевих" інтриг навколо булави, а також відсутності в наступника легендарного гетьмана авторитету останнього. Крім того, не можна не погодитись із думкою дослідників, які вбачають велику політичну помилку Виговського в тому, що він організував власну елекцію не на генеральній раді Війська Запорозького, а на "кулуарній" старшинській, чим відразу ж скористалась опозиція¹²⁹. Іншою, ще більш істотною помилкою нового керівництва стала спроба розв'язання гордієвого вузла соціальних проблем шляхом ігнорування інтересів посполитих і рядового козацтва з одночасною всебічною підтримкою козацької старшини і шляхти.

Наприкінці року в Україні остаточно визрів конфлікт між гетьманським урядом з одного боку, та козацькою голотою Запорозжя і Гетьманщини разом з частиною лівобережної та запорозької старшини — з другого. При цьому гетьманська опозиція, яка була антагоністично настроєна до шляхти, що асоціювалася насамперед з Річчю Посполитою, прагнула заручитися підтримкою "правовірної" московської сторони. Вже наприкінці жовтня — на початку листопада кошовий отаман Я.Барабаш надіслав лист цареві, в якому "викриває" таємні наміри Виговського "в. ц. мил. зрадити і все військо Запорозьке православне, що в. ц. мил. присягло, наміряється в неволю віддати"¹³⁰.

Як у листі до царя, так і в наказі січовим посланцям і, особливо, під час розмов останніх у Посольському приказі виразно гірослідковується той факт, що наприкінці 1657 р. Січ у політичному відношенні так і не піднялася вище ідей козацького автономізму. Державні устремління гетьманського уряду викликають різкий спротив січового товариства і служать об'єктом для демонстрації нелояльності офіційного Чигирини по відношенню до Москви. Так, 23 листопада М.Стринжа з товаришами заявили в Посольському приказі: "При прежних де Полских королах они войском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и поланников потому ж без указу царского величества принимать и отпускать» не годилося"¹³¹. Крім того, запорожці підтримували плани уряду Олексія

Михайловича, "чтоб царского величества воеводы у них в городех были", рекомендували Москві контролювати хід гетьманської елекції, "и будет де после того новообранной гетман перед царским величеством в чем учинит проступку и они о том учнут писать к царскому величеству, и за ту проступку его переменить..."¹³² У статтях, поданих січовиками 26 листопада до Посольського приказу, цей пункт конкретизовано — "а без воли великого государя своего., самим нам гетманов не переменят...", а в разі смерті регіментаря, "...обрав гетмана, вскоре слать посланцов до его царского величества бити челом о подтвежене на гетманство..."¹³³

Позиція січового товариства щодо стосунків Війська Запорозького з Москвою, викладена М.Стринжею у Посольському приказі, імпонувала царському уряду. Більше того, вона відповідала устремлінням останнього трансформувати союз із Україною. (Хоч, варто відзначити, платформа січовиків значною мірою формувалася під впливом царських прожектів і в угоду Москві). Тому, незважаючи на неодноразові заклики Виговського не йняти віри бунтівникам¹³⁴, уряд Олексія Михайловича, належним чином оцінивши перспективи безпосередніх зносин із Січю, надіслав Барабашу царську грамоту, яка хоч і була досить стримано стилізована, проте виразно засвідчила про визнання Москвою Коша правомочним суб'єктом українсько-московських відносин. Подальші події переконливо продемонстрували згубність даної акції для стабільності в Україні. М.Грушевський був переконаний, що саме ця царська грамота разом з коментарями і доповненнями до неї М.Стринжі та І.Донця викликала нове зростання напруженості у Війську Запорозькому, епіцентр якої перемістився із Січі (котра формально визнала гетьмана Виговського і змістила кошового Барабаша) на Полтавщину¹³⁵.

Небезпечність даного прецедента добре усвідомлювали Виговський і його оточення, які прагнули не допустити контактів Запорозжя з Москвою або переконати царський уряд в їх небажаності. Разом з тим, загроза виникнення громадянської війни змушує гетьмана наполегливо шукати шляхи легітимізації власної елекції в Москві. Тому на початку 1658 р. позиція гетьмана у відносинах з царем значно пом'якшується. Сподіваючись на підтримку Москви в конфлікті з опозицією, Виговський під час зустрічі з окольничим Б.Хитрово в Переяславі дає принципову згоду на розміщення московських залог, очолюваних воеводами в українських містах, виведення козацьких військових

формувань з території Білорусії¹³⁶. Судячи з наказу Хитрово, цілком ймовірно, що в Переяславі обговорювалися також питання про організацію фінансової служби в Україні, утримання ратних людей за рахунок місцевих податків¹³⁷. Поступки Виговського Москві мали умовний характер. Остаточна їх реалізація і наповнення конкретним змістом взятих зобов'язань відкладалися до візиту гетьмана в Москву і безпосередньо пов'язувалися з визнанням правомочності гетьманської елекції та наданням політичної і військової допомоги в боротьбі з опозицією.

На початку весни першочерговою для гетьмана стала проблема одержання з-за кордону військової допомоги. Як свідчили березневі події на Полтавщині, коли на бік повстанців перейшла частина Миргородського та Ніжинського полків, а прилуцький та чернігівський полковники не наважилися наступати на позиції М.Пушкаря¹³⁸, в Україні залишалось дедалі менше сил, на які міг би покладатися Виговський. Тому до літі 1658 р. гетьман підтримував активні контакти з Московією, прагнучи використати авторитет московського царя та допомогу ратних людей для знешкодження опозиції. Так, приблизно у другій половині лютого до Москви виїхали Филон Гаркуша та Мартин Яцківський¹³⁹, 3 (13) березня — Максим Филімонович¹⁴⁰, наприкінці березня — Григорій Лісницький¹⁴¹, наприкінці квітня планувалося відрядження Івана Богуна¹⁴². Перебуваючи у Москві, українські представники доводили до відома контрагентів занепокоєння гетьмана з приводу напруженості у Війську Запорозькому та порушували клопотання про військову допомогу царського уряду. Через М.Филімоновича Виговський застерігав уряд Олексія Михайловича, що в разі продовження бунтів на Лівобережжі 11 правобережних полків з'єднаються з поляками¹⁴³, а якщо великий государ не вживе заходів ліквідації заворушень, гетьман змушений буде зробити це з допомогою Орди¹⁴⁴.

Після Переяславської ради, принесення Виговським присяги цареві та принципової згоди гетьмана з вимогами Хитрово, здавалось б, Москва повинна була рішуче підтримати його у конфлікті з опозицією. Однак з України до Москви надходила суперечлива інформація, що викликало занепокоєння царського уряду. І все ж головна причина продовження подвійної гри московської дипломатії в Україні, на нашу думку, полягала в намаганні зберегти сильну опозицію гетьманського осередку, що, як свідчили події кінця 1657—початку 1658 р., давало змогу успішніше проводити в Україні свій політичний курс. Тому,

незважаючи на визнання правомірності гетьманських виборів і на позір докладання зусиль, спрямованих на примирення конфліктуючих сторін, московський уряд продовжує активно підтримувати контакти з опозицією, надаючи їй таким чином моральну допомогу і провокуючи новий виток зростання напруженості. Так, одночасно з Ф.Гаркушею в Посольському приказі вели переговори пушкарівці на чолі з Петрашем Яковенком, а початку переговорів Г.Лісницького передував приїзд І.Іскри та М.Тиші, відряджених до Москви М.Пушкарем і С.Довгалем. 13—27 березня (с.с.) у таборі Пушкаря перебував царський посланець Ф.Байбаков. Царська грамота, передана останнім полтавському полковнику, крім закликів припинити бунт і визнати владу Виговського, містила запевнення в недоторканості учасників опозиційних виступів¹⁴⁵.

Незважаючи на наполегливі прохання Виговського надати військову допомогу в боротьбі з бунтівниками, уряд Олексія Михайловича до середини 1658 р. не визначив свого ставлення до гетьмана та опозиційних йому сил. Так, царському гінцеві Апухтіну, направленому наприкінці квітня в Україну, "велено побить у гетмана", щоб дізнатися чи немає у Війську Запорозькому якого-небудь "рокошу" на останнього, чи у всіх полках бунти припинилися та чи всі полковники і чернь йому підпорядковуються¹⁴⁶. І навіть пізніше, у середині червня, відаючи наказ Г.Ромодановському негайно вирушити в Україну "для заспокоєння своєвільників", із Розряду надходить воеводі інструкція, що містила мінімум десять можливих варіантів його діяльності в Україні — від підтримки гетьмана до скликання ради для перевиборів останнього¹⁴⁷.

Тривалий час вагаючись надавати допомогу гетьманському уряду, Москва ще із середини квітня розпочала підготовку до запровадження в Україні царської адміністрації — воевод. Безперечно, це було передчасним кроком, який призвів до дальшого загострення українсько-московських стосунків. Ставлення Виговського до можливої присутності царської адміністрації в козацькій державі, було, природно, різко негативним. Ще до ознайомлення із змістом царської грамоти про направлення воевод до Білої Церкви, Миргорода, Ніжина, Корсуня, Полтави та Чернігова¹⁴⁸ у наказі Богуну гетьман зазначав: "От певных людей имеем ведомость, что Пушкарь подущением воевод Калантаевского, Охтырского, Воловского и Белгородского подяля тое своеволю, которые ему обещали во всех потребях посланко-

вать"¹⁴⁹. Коли ж в Україну прибув стольник П.Скуратов, призначений резидентом при гетьмані, останній заявив царському представнику, що йому "... у него делать нечево"¹⁵⁰. На зауваження Скуратова, що "...сам он о том к великому государю писал, чтоб быть в... Черкасских городех воеводам...", Виговський відповідав, що клопотав перед монархом "...прислать тысячу человек драгунов да тысячу человек солдат... и на Москве... тому сво писму будто смеютца"¹⁵¹.

Як і передбачав ще восени 1657 р. В.Кікін, рішення Москви про запровадження воевод в українських містах негативно оцінили на Правобережжі. У середині травня Скуратов інформував уряд, що "...заднепрские козаки говорят в разговорех: Пушкарь хочет того, чтоб быть государевым воеводам, а у нас де того николи не будет"¹⁵². Самійло Виговський у розмові із стольником неоднозначно зауважує: "Было де то и при королех Польских, что были Ляцкие полковники... За то де и межуosome стало, полковников де и ляхов побили"¹⁵³. Іде більш відверто висловлюється з цього приводу Іван Богун, котрий "кричал и говорил: нам де воеводы ненадобны; жон де да детей наших переписывать приехали?. Ты де к нам в Чигирин воеводой едишь? Не здоров де от нас выедешь"¹⁵⁴.

Діяльність воевод в Україні, що часто-густо мала провокаційний характер, спричиняє ще більше загострення українсько-московських відносин. Особливо негативну роль у цьому процесі відіграв київський воевода В.Б.Шереметьєв. Наприкінці червня Виговський скаржився цареві, що воевода, "...приехав в Киев и с нами не посоветов, но и не видевся, многие новые дела всчинает казна неведомо какой спрашивает и воевод без совету с нами по городом насылает..."¹⁵⁵

Наступним етапом на шляху ескалації напруження в стосунках гетьманського уряду "з царем став похід в Україну білгородського воеводи Г.Г.Ромодановськрго, що розпочався 13(23) червня. Ця акція, а також події і чутки, що її супроводжували, а нашу думку, остаточно переконали Виговського у необхідності пошуку взаєморозуміння з польським королем.

Не пізніше 4(14) липня в обозі білгородського воеводи з'являється один із лідерів повстанців Я.Барабаш. А вже 12 (22) липня Шереметьєв інформує свій уряд про появу універсалів Виговського, в яких той "опасетца от твоих государевых ратных людей"¹⁵⁶. У цей же день київський полковник повідомляв воеводі, що "будто Барабаш ныне у окольничего у князя

Ромодановского и с людьми собираетца..." І навіть білгородський воевода "... булаву и бунчук дал и людем его твое государево жалованье..."¹⁵⁷ Через деякий час, 18(28) липня, Шереметьєв доповідав, "что во всех городех по ту сторону Днепра страх и боязь великая и из всех городов бегут с женами и детьми, боясь Барабаша..., а сказывают, что Барабаш собираетца с людьми да... от тебя, великого государя, многие ратные люди присланы для разорения Украины"¹⁵⁸.

Протягом серпня Вигівський тричі звертається до Ромодановського з наполегливою пропозицією видати йому Барабаша¹⁵⁹, але безрезультатно. За таких умов, на тлі внутрішньої боротьби, яка не припиняється з часу обрання Вигівського гетьманом, на тлі братовбивчих баталій з прибічниками Пушкаря з'явився, як зазначав В.Липинський, найтрагічніший акт діяльності української шляхти — так звана Гадяцька угода з Річчю Посполитою¹⁶⁰. Важко не погодитись із думкою М.Грушевського про те, що у гетьмана не було інших засобів змусити Москву не втручатися в справи України¹⁶¹.

Разом з тим, ведучи переговори з поляками і навіть підписавши Гадяцьку угоду, Вигівський не прагне до повного розриву, а тим більше воєнного конфлікту з Московією. У первісному варіанті українсько-польського договору містяться положення про збереження добросусідських відносин з царем і навіть створення своєрідної конфедерації України, Польщі, Литви та Росії. Підписавши 16 вересня договір з польськими представниками, вже наступного дня гетьман відпускає до Москви В. Кікіна, передавши через нього лист до монарха "о многих своих обидах..., чтоб великий государь... над нами, подданными своими, умилосердился, велел учинить справедливость..."¹⁶² та обіцяючи "... ожидать царского величества указа от сего числа три недели и четыре дня..., а после... будут царского величества с окольным и воеводою со князем Григорием Григорьевичем Ромодановским и с изменниками своими с Черкасы... битись"¹⁶³.

Проте Гадяч для Вигівського став своєрідним Рубіконом, перейшовши який, він знищив шляхи для мирного співіснування з Московією. Незважаючи на подальші численні спроби порозумітись з царем¹⁶⁴, стосунки між двома державами погіршувалися. У Москві бере верх точка зору необхідності проведення жорсткої лінії у відносинах з "изменником Выговским". Внаслідок цього в Полтавський полк, відомий своїми опозиційними настроями щодо гетьмана, надходить царська грамота про

невиконання будь-яких розпоряджень Виговського та необхідність негайного його переобрання на регментарство¹⁶⁵. 3 (13) жовтня розпочинається інтервенція в Україну московських військ під команду Ромодановського, в обозі якого йшли К.Пушкар, С.Довгаль, І.Донець та інші вороги гетьманського уряду. У січні 1659 р. до Виговського прибули польські війська (хоч їх було значно менше ніж розраховував гетьман). А в лютому розпочинаються бойові дії між прибічниками Виговського та військами Ромодановського.

Тим часом у Москві визнають за доцільне зробити значні поступки Чигирину. В оточенні царя розглядається пакет принципово нових пропозицій українській стороні, відомий в історичній літературі як "таємний наказ Трубецькому від 17 лютого 1659 р."¹⁶⁶ Одним з можливих варіантів розвитку українсько-московських відносин допускається навіть можливість визнання положень Галицької угоди як передумови майбутніх переговорів Війська Запорозького з царем¹⁶⁷. Крім того, уряд Олексія Михайловича висловлює готовність зробити інші важливі поступки гетьману, зокрема, відкликати з України В.Б.Шереметьєва, в якого склалися надзвичайно "напружені стосунки з українським керівництвом, вивести з її території ратних людей, у тому числі з Києва, не підтримувати надалі бунтівників, які виступають проти гетьманської влади, тощо. Але час для налагодження взаєморозуміння було втрачено. Виговський отримав допомогу нового союзника і найголовніше він не довіряв обіцянкам царя. Так, ще 18 січня на пропозицію московського посла Булгакова скликати за наказом царя раду в Переяславі гетьман відповів, що "... трудно с бояры в городех съсзжатца, потому: ведает де он то, что у них вымисел такой: поймать его гетмана и голова отсечь... Присягал де он гетман на том, что ему у царского величества быть в подданстве, а не на том, что быть московским воеводам в городех и чтоб москалям пановать; николи де того не будет"¹⁶⁸.

Поступки, декларовані Москвою, мали тактичний характер і в будь-який момент вона могла від них відмовитися. Недаремно ж у портфелі О.Трубецького, крім цитованого вище гроекту, містився й інший абсолютно протилежний за змістом¹⁶⁹. Поведінка московських воевод в Україні також свідчила про те, що їх більше влаштовував на чолі гетьманського уряду значно поступливіший кандидат, ніж генеральний писар Богдана Хмельницького,— такий, якого, за влучним висловом Виговського,

"чтоб взял за хохол да водить"¹⁷⁰, наприклад, московський ставленник І. Безпалий.

Знаменита Конотопська епопея, що розпочалася в другій половині квітня 1659 р., знаменувала собою остаточний розрив гетьмана Виговського з Москвою.

Незважаючи на переконливу перемогу під Конотопом і наступні менш значні успіхи партії Виговського, із середини року розпочинається швидке політичне падіння гетьмана, зумовлене головним чином оприлюдненням в Україні Гадяцької угоди в редакції, ратифікованій польським сеймом. Сенатори вилучили з неї будь-які натяки про незалежну Українську державу, погодившись лише на автономію Наддніпрянщини. Немилосердно обкрасна таким чином при ратифікації угода була абсолютно нежиттєздатною. Добре усвідомлював це й Виговський, котрий, ознайомившись із привезеним К.Перетятковичем її варіантом, з гіркотою зауважив: "Ти зі смертю приїхав і смерть мені привіз..."¹⁷¹

Остаточна редакція Галицького договору стала переконливим свідченням краху політики гетьмана Івана Виговського. Протягом серпня-вересня 1659 р. відбувається не лише масовий перехід населення Лівобережної України на бік Москви, а й Виговський втрачає підтримку правобережної старшини, яка була його опорою в роки гетьманства. Саме в середовищі останньої визріває план здійснення "двірцевого перевороту", в результаті якого гетьманська булава переходить до Юрія Хмельницького¹⁷².

3. РУІНА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ХАРАКТЕР МІЖДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМИН

Вибори гетьманом молодого Хмельницького створювали сприятливі передумови для національного примирення в Україні та нормалізації її стосунків з Москвою. Юрій ще за життя батька був проголошений спадкоємцем на регіментарство, навколо його особи витав ореол слави великого Богдана. Крім того, він не скомпрометував себе участю в братовбивчому громадському конфлікті та антимосковськими виступами. Політичні сили, що підтримували Юрія, прагнули пройти між Сцілою та Харібдою польсько-московських претензій на український спадок, "обманюючи і лякаючи в.кор.м. царем, а царя в.кор.м."¹⁷³. Усвідомлюючи небезпеку продовження війни з Московською державою, уряд Юрій Хмельницького намагається поновити союзницькі

відносини з царем на основі проекту від 17 лютого 1654 р. Доповнення та уточнення до так званих Жердівських статей були зроблені з урахуванням набутого за останні п'ять років досвіду міждержавних стосунків з московським урядом і переслідували мету закріпити суверенітет Війська Запорозького як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики. Так, поряд із вимогами надання гарантій збереження всіх вольностей, зафіксованих у 1654 р. (п.1, проект закріплює положення про те, що воеводи мають бути лише в Києві, а в разі перебування московських ратних людей на українських землях вони повинні підпорядковуватися гетьману (п.2). В п. 4 і 5 йдеться про вільну гетьманську елекцію. П.6 гарантує владу полкової старшини у ввірених їй полках, у тому числі Києві та Старому Бихові. П.7 підтверджує право Війська Запорозького на введення зовнішньополітичної діяльності. Інші положення гарантують загальну політичну амністію в Україні, конституують васальний принцип її стосунків з Москвою, згідно з яким будь-яка кореспонденція, надіслана у державні структури сюзерена, має бути обов'язково завізована гетьманським урядом, представники Війська Запорозького обов'язково мають бути присутні на мирних переговорах царського уряду з сусідами України¹⁷⁴.

Таким чином, зміст Жердівських статей у цілому відповідає духу проекту 1654 р. й свідчив про зростання політичної свідомості певної частини українського суспільства, врахування уроків союзницьких відносин з Москвою.

Перед Ю.Хмельницьким одразу постали проблеми припинення громадянської війни, пом'якшення соціального напруження, нейтралізації як охлократичних поривів "чорні", так і олігархічної сваволі старшини, запобігання загрозі розпаду козацької України на Лівобережжя, Правобережжя та Запорожжя¹⁷⁵. Ситуація значно ускладнювалася присутністю на українських землях російських і польських військ. Остання обставина зумовлювала політику царського уряду в Україні. У ході зустрічі української делегації, яку очолював; П.Дорошенко, з кн. О.Трубецьким московська сторона відмовилася обговорювати Жердівський проект, мотивуючи це тим, що "... в тех статтях многое написано вновь сверх прежних статей, которые даны прежнему гетману", і запропонувала натомість обговорити умови майбутнього союзу на козацькій, раді, де будуть присутні гетьман і вся старшина¹⁷⁶.

Каменем спотикання в процесі налагодження стосунків Війська Запорозького з царем стало питання про місце прове-

дення майбутньої ради. Сторони добре розуміли, що приїзд Трубецького на Правобережжя (у Трахтсмирів, на чому наполягали Ю.Хмельницький і старшина) змусить його бути більш поступливим на переговорах, і, навпаки, у Переяславі, оточеному московськими військами, у присутності промонархічно настроєних козаків Лівобережжя, позиція гетьмана станс значно уразливішою. В ході суперечки навколо цього питання Трубецький почав погрожувати в разі відмови української сторони виконати поставлену вимогу розпочати воєнні дії. Зробивши поступки в питанні про місце проведення ради, козацька старшина виявилася неспроможною не лише втілити в життя Жердівський проект, а й зберегти без змін зміст Березневих статей 1654 р. За відсутності на раді лідерів Правобережжя І.Богуна, О.Гоголя, М. Ханенка, М.Зеленського, І.Кравченка та К.Андреева, які "... не были на раде... же для того, что они оставлены на границе против Ляхов и Татар..."¹⁷⁷ (можливо, їх відсутність на раді стала виявом певної позиції щодо поновлення спілки з Москвою)¹⁷⁸, московські дипломати нав'язали гетьманському уряду фальсифікований варіант так званих "Прежних статей 1654 г." та 18 пунктів нових, які в цілому істотно змінювали зміст українсько-російського союзу*.

Не вдаючись до аналізу тексту "Прежних статей", оскільки він зроблений у працях П. Шафранова та А. Яковліва¹⁸⁰, зупинимося лише на принципових змінах у них, які спотворювали характер українсько-московської спілки. Зокрема, незважаючи на визнання московською стороною права Війська Запорозького "самим меж себя гетмана обират", у результаті фальсифікації відповідної статті до процедури виборів було внесено істотні корективи. На відміну від редакції 1654 р., якою передбачалося лише надсилання до Москви відповідної інформації ("а кого гетмана оберут, и о том писать к нам..."¹⁸¹, відтепер необхідно було "... по обрании гетману ездить к великому государю.. и великий государь... пожалует гетмана по чину: булаву и знамя и на гетманство свою государеву жаловальную грамоту дати ему велит"¹⁸². Крім того, було внесено положення про підпорядкування українського духовенства московському патріарху, заборонялися будь-які зовнішньополітичні зносини гетьманського уряду без відповідного царського наказу. Вилучено статті про

* Не можемо погодитися з думкою А. Яковліва, що старшина не була обізнана з текстом договору 1654 р, оскільки з джерел відомо, що на Чигиринській раді 26 серпня 1657 р. читали зазначений документ¹⁷⁹.

направлення московського війська до Смоленська, охорону українських кордонів, про Кодацьку залого, тобто ті, які з часом втратили актуальність і, на думку Яковліва, характерні для військово-політичного союзу¹⁸³.

"Нові статті" ще більше обмежували суверенітет козацької держави. Так, гетьманському уряду заборонялося без дозволу царя воювати чи надавати допомогу сусіднім державам, натомість він був зобов'язаний виконувати царські накази про виступ у похід (п. 1, 2, 4). В п.5, 6 і 15 йшлося про запровадження московських воєвод у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані. Ними передбачалося також виведення козацьких залог з білоруських земель і передача Старого Бихова "государевым людем", заборонялося жителям Білої Русі, Стародуба та Чаусів називатися козаками. П.7, 8 і 11 стосувалися внутрішнього устрою України: Війську Запорозькому заборонялося зміщувати гетьмана (за винятком зради останнім царя), а гетьману — полковників і старшину "без ради и совету всей черни"; до складу уряду дозволялось обирати лише православних християн; новообрана старшина була зобов'язана обов'язково скласти присягу цареві. Крім того, окремі статті передбачали застосування санкцій проти І.Виговського, членів його сім'ї та найближчих прибічників. Ними заборонялося застосовувати смертну кару без дозволу царського уряду щодо І.Безпалого, Т.Цюцюри, І.Золотаренка та полкової старшини тощо. Всіх, хто відмовився скласти присягу цареві або порушив її, наказувалося карати на смерть¹⁸⁴.

"Нові статті" відрізнялися від договору 1654 р. та його фальсифікованого варіанту 1659 р. не лише за змістом, а й за формою. Це були царські накази, а не ратифікаційні акти московського уряду на запропонований Військом Запорозьким проект.

Таким чином, навіть побіжний аналіз договору 1659 р. переконливо засвідчує його невідповідність принциповим засадам 1654 р. Цілком поділяємо думку О.Терлецького про те, що в 1659 р. Українська держава втратила свою самостійність¹⁸⁵.

Спроби козацького посольства, яке очолювали А.Одинець і П.Дорошенко, наприкінці 1659 — на початку 1660 р. добитися скасування невігідних Війську Запорозькому статей за незначними винятками, успіху не мали¹⁸⁶. Така жорстка політика уряду Олексія Михайловича в справі обмеження суверенітету України, природно, не сприяла зняттю напруження в українсько-московських стосунках. Самійло Величко, аналізуючи причини укладення восени 1660 р. Ю.Хмельницьким нової угоди з

Польщею, слушно називав і таку: "Из давнейшой причины пременения в неких клавзулах пактов отеческих Переяславскими, а особливе взглядом новаго придатку в тех пактах... о що всегда от старшины и полковников был поносимый и стужаемый"¹⁸⁷. Сучасні дослідники також переконані, що неупливість Москви старшині щодо її намірів захистити державні інтереси козацької України, з одного боку, а з іншого — її загравання з опозиційно настроєними до неї козацькими низами і православним духовенством призвели, до нового спалаху громадянської війни¹⁸⁸.

Водночас слід звернути увагу на вкрай небезпечну тенденцію, що мала місце в той час, — Запорозьке Військо поділилося на два табори, що йшли протилежними шляхами і почали між собою боротьбу¹⁸⁹. На Правобережжі в середовищі старшини зростають пропольські настрої. Натомість на Лівобережжі значно посилюються позиції промосковськи настроєних кіл. Внаслідок цього відбувається розкол Української держави, закріплений у середині 1663 р. обранням гетьманом у лівобережному регіоні ставленника Москви кошового отамана Івана Брюховецького.

Відновлення дії українсько-російського договору відбулося при елекції Брюховецького на основі "прежних" статей Б. Хмельницького в редакції 1659 р. та "нових" — Ю. Хмельницького. Крім того, під час переговорів гетьмана з московськими представниками в Батурині восени 1663 р. було вироблено деякі додаткові положення, якими регламентувався порядок утримання московських ратних людей в Україні (принагідно зазначимо, що ініціатором даного положення виступив Брюховецький, котрий намагався у такий спосіб засвідчити свою лояльність Москві), заборонялося возити хліб на продаж за Дніпро або робити це принаймні з метою агітації на користь православного царя; встановлювалася державна монополія на продаж горілки на території Московської держави тощо¹⁹⁰.

Під час переговорів було порушено й деякі інші важливі питання, які стануть каменем спотикання у відносинах Брюховецького з Москвою у майбутньому, а саме: про визначення козацького реєстру, доходів в Україні, перепису її населення, залучення фінансів останньої до царської скарбниці. Пропозиції московської сторони були відхилені гетьманом і старшиною, котрі заявили, що "... под сей военной час, когда неприятели стоят над шеями, реестру учинить не мочно, а как военная пора минуетца, в тот час будет мочно"¹⁹¹.

Отримавши при допомозі Москви гетьманську булаву та відбивши наступ на Лівобережжя поляків і козаків під командою П.Тетері, І.Брюховецький прагне зміцнити свою владу й не поспішає виконувати обіцянки, дані московській стороні, зокрема щодо утримання за рахунок місцевих коштів царських залог і військових підрозділів в Україні. Природно, це викликає негативну реакцію московського уряду і використовується колишніми союзниками, а нині — непримиренними опонентами гетьмана в Україні в боротьбі проти нього. Зокрема, щирий прибічник Москви єпископ Мефодій*. Навесні 1664 р. передав царю доповідну записку, в якій обґрунтовує необхідність проведення в Україні реформи, зміст якої полягав би в передачі податних коштів, що збираються в Україні, до царської скарбниці, щоб вони витрачали на виплату козакам за несення військової служби та утримання московських ратних людей; 2) виведенні з-під підпорядкування гетьмана та козацької старшини міщан, збори та орендна плата яких повинні також надходити не гетьману, а монарху; у конфліктах гетьмана з міщанами царського уряду підтримувати останніх, з приводу чого надіслати грамоти відповідного змісту царським воєводам в Україні; 3) збільшенні військової присутності Московської держави в Україні, зокрема ввести додатково військові контингенти в Київ, Переяслав, Чернігів та Остер¹⁹³.

Мефодій пропонував негайно розпочати реалізацію запропонованого ним проекту, для чого радив виділити ратних людей ("... около полуторы тысяч человек...") на чолі із "... знатный человек и с д'яком, ... чтобы ему, епископу, было надежно приехать и говорить с гетманом"¹⁹⁴.

Ідеї єпископа знаходили підтримку серед певної частини козацької старшини, яка негативно ставилася до спроб Брюховецького зміцнити гетьманську владу. Зокрема, київський полковник Василь Дворецький (відомий прислужник царської адміністрації з 1656 р., коли виконував обов'язки наказного полковника)¹⁹⁵ 16. серпня 1665 р. надіслав до Малоросійського приказу лист, у якому запевняв, що більшість полковників не заперечуватимуть проти надходження українських податків не гетьману, а царю, більше того, він пропонував, щоб "...воеводы, жіючіе на Вкрайне, владеть всеми маестностями...", тоді потрібно буде нікого просити виділити хліб для ратних людей¹⁹⁶.

* Г.Ф.Карпов, оцінюючи роль Мефодія у політичному житті України у зазначений час, порівнював його з патріархом Никоном і тим значенням, яке останній мав у перші роки свого первосвятительства¹⁹².

Дворецький наполягав також на тому, щоб збирання податків в Україні здійснювала не гетьманська адміністрація, оскільки вона використовує ці кошти в своїх інтересах, а московські воеводи¹⁹⁷. Київського полковника підтримували генеральний писар Степан Гречаний та деякі інші козацькі урядовці¹⁹⁸.

Позиція Брюховецького в стосунках з Московією в цей час не відзначається принциповістю і непослідовністю. Під тиском старшини він рішуче відкидає пропозиції царського уряду, передані на початку 1664 р. через Я.Хитрово та Є.Фролова, щодо збирання "...на солдат великого государя- по овчине с дыму...", заявляючи, що "...об этом и говорить нельзя"¹⁹⁹. Однак, залишаючись віч-на-віч з московськими послами, гетьман просить направити "...несколько тысяч ратных людей, при помощи которых можно будет усмирить малороссийских жителей обеих сторон Днепра и тогда он, гетман, велит собрать на ратных людей не только такой пустяк, какого теперь требуют..., но даже всю сумму денег, необходимую на содержание ратных людей в Малороссии"²⁰⁰.

У вересні 1665 р. Брюховецький першим з українських гетьманів здійснює візит до московської столиці, щоб "бачити пресвітлі царські очі", прагнучи засвідчити свою лояльність монарху та сподіваючись у такий спосіб у Москві "власти прибавлять"²⁰¹. Проте зовсім іншими були наміри Москви. Уже 20 вересня царський уряд поставив перед гетьманом питання про надходження українських податків до своєї скарбниці*. Відповідь Брюховецького і цього разу була негативною. Зокрема, він переконував бояр, що денежногобору с Малороссийских жителей в казну великого государя собирать отнюдь не мочно; да и заводит того ныне не надобно, потому время воинское и шаткое, поставят себе в оскорбление, и чаят от того шатоности"²⁰⁴. Натомість гетьман пропонував спочатку збирати для ратних людей продукти за рахунок стягнення непрямих податків — з млинів, відкупів, торговельних зборів тощо, причому не по большому, чтоб торговые люди в то ввыкались а сперва бы им было не тягостно"²⁰⁵. І лише 11 жовтня Брюховецький запропонував передавати грошові і негрошові податки з України

В історичній літературі утвердилася думка, що Брюховецький уже 15 вересня "... уговорил полковников, прельстивши их надеждами на большие царские милости, ударить челом государю всеми малороссийскими городами"²⁰². Однак, як слушно зауважує В.Ейнгорн, питання про це на московських переговорах ставив царський уряд, а гетьман тривалий час активно заперечував²⁰³.

до царської скарбниці, але їх збір здійснювати українським урядникам²⁰⁶. Проте царські представники внесли істотну зміну — збирання, прийом коштів і збіжжя, а також контроль за діяльністю збирачів московський уряд покладав не на гетьманську адміністрацію, а на власних воєвод, кількість яких в Україні зросла більш як у два рази²⁰⁷. Крім того, некозацьке населення українських міст і сіл підпорядковувалося безпосередньо цареві та його представникам в Україні — воєводам.

При аналізі московських статей заслуговує на особливу увагу пункт 4, в якому зазначалося: "Для лучшіе всего народа под рукою его царского величества крепости и утверждения" призначити московського святителя в Київську митрополію. Думки дослідників щодо автора цього положення досить суперечливі. Так, А.Яковлів стверджує, що ними були Мефодій та його прибічники²⁰⁸. Однак, на нашу думку, більш переконливими є міркування В.Ейнгорна, котрий вважав, що ініціатором цього нововведення був гетьман*, який прагнув у такий спосіб понизити роль вищого духовенства в суспільно-політичному житті України, оскільки тоді церковні ієрархи виступали проти планів Брюховецького зміцнити гетьманську владу²¹⁰. Втілення в життя цього нововведення мало б більше значення, ніж формальне визнання кліром зверхності московського патріарха (на чому наполягала московська сторона). Воно знаменувало б якісно новий ступінь підпорядкування Української держави Москві. У даному разі становий егоїзм, політична недалекоглядність, а також превалювання приватних інтересів над державними призводили до руйнування української національної державності та підпорядкування українських земель іноземним правителям.

Оцінюючи значення українсько-московських переговорів і виробленого на них нового союзного договору, слід констатувати даліше підпорядкування України. Не повністю поділяючи твердження А.Яковліва про те, що нова угода;... повертала Військо Запорозьке до стану, в якому воно було в кінці XVI в., коли Військо мало певні автономні права лише як окрема військова організація в Польській державі...", разом з тим, підтримуємо його думку, що договір змінив правовий статус Української держави²¹¹. У відповідності з Московським договором 1665 р. на території Лівобережної України стали діяти владні структури іншої держави; з-під підпорядкування гетьману вилучалися

*Аналогічної думки дотримувався М.Н.Петровський²⁰⁹.

окремі стани та, відповідно, певні території, населені ними; стан фінансової системи України контролював московський монарх.

Нововведення 1665 р. були досить суттєвими і принциповими. Тому московські статті викликали в Україні хвилю обурення. Зазначимо, що негативну реакцію українського суспільства на їх підписання прогнозував І. Брюховецький, котрий ще під час перебування в Москві наполягав на виведенні людей Ромодановського з двору, пожалуваного царем гетьману, на якому останній вирішив поселити свого племінника, оскільки "... неровно время займет, и самого его любя там места не будет (малось на увазі: в Україні. — *Авт.*), чтоб ему было куды и самому приехать"²¹². Парадоксально, але провісником майбутніх потрясінь став виступ вищого київського духовенства на чолі з Мефодієм. 22 лютого 1666 р. Мефодій, архимандрит Києво-Печерської Лаври та ігумени київських монастирів прибули до воеводи В.Б.Шереметьєва, щоб заявити протест проти намірів уряду призначити в Київську митрополію московського святого. Шереметьєв повідомляв у Москву, що ієрархи протестували "с большой яростью", погрожуючи: "...запремся в монастырях, и разве нас из монастырей за шею и за ноги поволокут, тогда только московский митрополит в Киеве будет."²¹³

Обстановка почала загострюватися із середини 1666 р., коли в Україну прибули царські воеводи для перепису населення з метою його оподаткування на користь царя. Незважаючи на перестороги гетьмана, висловлені в травні дякові Є. Фролову, "чтоб Малороссийского народа своевольных и непостоянных людей большими поборами свкоре не ожесточать, покамест поввыкнут и государевыми воеводы и людьми пообладаны будут, иматъ с них по невелику; а только вдруг ожесточить, опасно всякого худа..."²¹⁴, московські представники поводитися в Україні вкрай некоректно, навіть брутально, намагаючись максимально поповнити казну.

Так, воевода П.В.Шереметьєв у січні 1668 р. доповідав уряду; що, виконуючи царський наказ "великому государю прибыли искать", він лише в Ніжині та Глухові "..., сверх... переписных книг в Малороссийских городех учинил... прибыли в денгах... на ранды и на всякие угодыя 9951 рубль 11 алтын 3 денги"²¹⁵. У Батурині та його передмістях московські урядовці додатково вилучили 85 пудів меду²¹⁶. Їх зловживання часом були настільки серйозними, що в 1666—1667 рр. царський уряд навіть розпочав

слідство у справі стольника О.Лобанова-Ростовського, котрий особливо жорстоко поводився з місцевим населенням²¹⁷.

Насильства та службові зловживання воевод і, разом з тим, намагання старшини зберегти владу в краї спричинили масове показачення населення. З донесення Шереметьєва дізнаємося, що козацька адміністрація записує всіх бажаючих до козацького товариства. Більше того, полковник Л.Горленко інформував воеводу, що сам гетьман "... велел ему..., которые мешане и уездные люде написаны в окладных книгах, а похотят отписатца в козаки..., тех людей в козаки писать..."²¹⁸

Фіскальна політика московського двору підривала авторитет в Україні як царя Олексія Михайловича, так і гетьмана І.Брюховецького. Переяславський воевода Г.Вердеревський в другій половині травня 1666 р. повідомляв у Москву, що "...козаки де боярина и гетмана все не любят, а говорят: у нас де в предках бояр не бывало, а он де заводит новой образец и вольности де наши от нас все отходят..."²¹⁹ Зростало невдоволення московськими ратними людьми, яких називали "злодеями и жидами", лунали погрози йти на Запоріжжя, а звідти виступити проти І.Брюховецького²²⁰. У липні на Переяславщині спалахує антигетьманське повстання, яке, щоправда, було швидко придушене, але свідчило про зростання невдоволення суспільства як політикою українського керівництва, так і позицією Москви (переяславці не лише позбавили влади полковника Д.Єрмоленка, але й намагалися заарештувати воеводу Г.Вердеревського)²²¹.

Змінюється зовнішньополітичний курс московського керівництва, на який дедалі більший вплив справляв А.Л.Ордин-Нащокін. Він неодноразово відверто викладає свої антикозацькі погляди. Зокрема, в одному з донесень царю він переконає останнього, що "не отступившись от черкас, прочного мира с польским королем не сыскать, а отнятые у Польши черкаские города никакой прибыли не дают, а убытки с них больше"²²². Виїжджаючи у 1658 р. в Лівонію на переговори з шведською стороною, Ордин-Нащокін заявляв: "С полским королем мир гораздо надобен нужнее шведскаго... Разлились крови многие, и уже время дать покой, а, не уступив черкас, с польским королем мира не сыскать..."²²³

За таких умов 13 січня 1667 р. "...на всем козакам не полезном Андрусовском торгу"²²⁴ Москва підписує з Польщею перемир'я і цим самим закріплює поділ України на дві частини. В офіційному повідомленні, надісланому Брюховецькому, царський

уряд обійшов мовчанкою положення про передачу польській стороні в дворічний строк Києва, однак інформація про зміст польсько-російських домовленостей швидко стає відомою в Україні²²⁵. Андрусівське перемир'я створює непереможні труднощі на шляху політичної консолідації українських земель у межах національної держави, а тому значно посилює антимосковські настрої не лише на Правобережжі, а й Лівобережжі. Проти угоди рішуче виступає один з лідерів "чигиринського центру, що громадив у собі найбільший державний досвід в Україні"²²⁶,— Петро Дорошенко, заклики якого знаходять дедалі ширшу підтримку старшини та козаків Лівобережжя, де авторитет Брюховецького різко падав. Останній втрачає також надію на підтримку Москви, оскільки на чолі Малоросійського приказу стає відомий своїми українофобськими висловлюваннями Ордин-Нащокін. Прагнувши втримати владу, Брюховецький спочатку встановлює зв'язки з Дорошенком, а на раді, яка відбулася 1 січня 1668 р., виступає проти союзу з Москвою, за об'єднання з Правобережною Україною. Таким чином, було скасовано вкрай невідповідний для української сторони Московський договір 1665 р.

До весни 1668 р. владу Москви над лівобережним регіоном фактично було ліквідовано, а присутність її представників в Україні обмежувалася територіями, які займали застави, що протистояли козацькому наступу (Переяслав, Чернігів, Ніжин).

На початку липня новий гетьман об'єднаної України Петро Дорошенко був змушений повернутися на Правобережжя, щоб відбити наступ польських військ, залишивши на Лівобережжі незначні формування під команду наказного гетьмана Дем'яна Многогрішного. Скориставшись цим, у Лівобережну Україну вторглися московські війська на чолі з воєводою Г.Г.Ромодановським. Не зустрівши серйозного опору, вони швидко просувалися вглибину України. У зв'язку з неспроможністю Многогрішного зупинити наступ і неподанням Дорошенком ефективної допомоги на Лівобережжі активізуються сили, що виступали за мирне співіснування з північним сусідом. Одним з лідерів цього політичного угруповання став єпископ Лазар Баранович, який у цей час активно листується з Москвою та Многогрішним, наполегливо шукаючи взаємоприйнятні умови примирення.

Присягаючи Москві, Многогрішний прагнув насамперед зупинити наступ Ромодановського, не запропонувавши при цьому умов перемир'я. Так, посланці наказного гетьмана заявили в Посольському приказі, що "...к царському величеству будут

казацкие послы, чтоб позволил царское величество быть у них гетману Рускому и войска с ним, сколько изволит..., а те царского величества войска учнут кормить козаки..."²²⁷ Сам Многогрішний також поспішав засвідчити свою лояльність царю, повідомивши у Москву, що бажає "тайно от своего писаря писать государю о надобных делах"²²⁸.

Зовсім інших позицій дотримувалися Л.Баранович і його однодумці—старшини, які переконували наказного гетьмана в тому, що цар "пожалує" козаків усякими вольностями. Дорошенко, дізнавшись про плани Многогрішного, закликав його відмовитися від цього необачного кроку, а переконавшись у неминучості останнього, радив встановлювати союз з царем "... на тех статьях, что учинил гетман Богдан Хмельницкий и чтобы из всех городов ратные люди были выведены"²²⁹.

Заклики Барановича та Дорошенка, а також прибуття на початку жовтня на допомогу лівобережним козакам загону татар справили належний вплив на позицію Многогрішного. Якщо раніше наказний гетьман погоджувався на утримання московських військ в Україні за рахунок місцевого населення, надходження українських податків до царської скарбниці тощо, то тепер він поставив перед Москвою ряд умов, а саме: збереження козацьких прав, зафіксованих при Богдані Хмельницькому, виведення ратних людей з українських земель, амністія всіх учасників антимосковських виступів. У разі, коли "... его величество нашою службою возгнушается, — попереджав Многогрішний монарха, — то мы при вольностях наших умирать готовы и имеем орды, подушающія нас на пролитие христианской крови"²³⁰.

Остаточне узгодження умов відновлення українсько-московського союзу відбулося на початку березня 1669 р. у Глухові під час виборів Многогрішного гетьманом Лівобережної України. Найбільші суперечки викликала пропозиція старшини вивести з України царські війська і воєвод (виняток робився лише для київського воєводи, оскільки останній перебував у місті ще за Хмельницького). Обґрунтовуючи нагальну потребу виконання даної вимоги, українська сторона наводила численні факти зловживань царських ратних людей в Україні, їх брутального, а інколи і жорстокого поводження з місцевим населенням, доводила, що саме діяльність воєвод спричинила військовий конфлікт з Москвою.

Натомість Г.Г.Ромодановський, який представляв інтереси царського уряду, відкидаючи вимоги старшини, залякував

останню тим, що українське населення залишиться беззахисним у разі нападу Польщі, Криму чи Туреччини. Гострі суперечки навколо цього питання тривали протягом 3—6 березня (с.с.)²³¹. Зрештою, незважаючи на те, що українські представники "стояли на том крепко" (як зазначено у статейному списку Ромодановського), присутність представників військ, введених до Глухова у відповідності з царським наказом від 12 лютого (с.с.) "для обереганья на Раде"²³², відіграла вирішальну роль. Ромодановському вдалося змусити гетьмана та старшину погодитися на перебування воєвод у Переяславі, Ніжині, Чернігові та Острії.

Крім того, згідно з Глухівськими статтями гетьманському уряду заборонялося встановлювати зв'язки з іншими країнами*, адміністрація могла втручатися у внутрішні справи Гетьманщини, гетьмана не можна було позбавити булави через "через какою проступку", крім зради, без проведення за вказівкою з Москви спеціального розслідування²³³. Водночас, підписавши Глухівський договір, царський уряд визнав неправомочними інкорпораційні за змістом Московські статті, відновивши, по суті, договірні принципи, сформульовані в 1659 р. Таким чином, у 1669 р. було відновлено васалітетні стосунки Війська Запорозького (обмеженого Лівобережжям) з московським монархом.

Глухівські статті відіграли помітну роль в історії українсько-московських відносин останньої третини XVII ст. Вони стали правовою основою політичного компромісу державних діячів Гетьманщини з московським урядом, на політиці якого також певною мірою позначилося виснаження військового потенціалу країни в кривавих протистояннях на українських землях. Разом із статтями 1659 р. глухівські домовленості було покладено в основу договорів 1672, 1674 та 1687 рр. Так, під час обрання гетьманом Івана Самойловича на раді 17 червня (с.с.) 1672 р. як відправні положення було схвалено Глухівські статті, а 10 нових — так званих Конотопських — статей становили, по суті, лише додаток, який пояснював або уточнював основний текст²³⁴. З 20 положень Переяславського договору 1674 р. 15 повністю або частково повторювали Глухівські статті, 4 — взято з Конотопських і лише одне було принципово новим, що враховувало

* Це питання також викликало гострі суперечки сторін. Зокрема, українські представники наполягали (враховуючи сумний досвід віденських та анדרусівських переговорів) на обов'язковій присутності гетьманських послів на переговорах Москви з Польщею. Однак Ромодановський погодився на це лише з певними застереженнями.

регіональну специфіку Правобережжя²³⁵. Коломацькі статті 1687 р. також переважно повторювали постулати Глухівського договору (пункти 1—17) і містили лише 5 нових положень²³⁶.

Разом з тим, при елекції як Самойловича, так і Мазепи виявилися тенденції поступового, але неухильного правового обмеження політичної автономії України. Так, найважливішими, на нашу думку, нововведеннями до Конотопських статей стали положення про скасування пункту 17 попереднього договору про присутність козацьких представників на мирних переговорах з Польщею та неможливість майбутніх територіальних здобутків Війська Запорозького. До редакції 1687 р. московські представники включили лише ті положення угоди 1669 р., які повністю влаштовували, а нові були спрямовані на звуження прерогатив гетьманського уряду. Зокрема, у 1687 р. було обмежено право гетьмана розпоряджатися землями, внаслідок надання імунітету землеволодінням і угіддям, пожалуваними в Україні у відповідності з царськими грамотами. Українському регіментарю заборонялося скасовувати дію будь-яких правових актів московського уряду в Україні, а перевибори гетьмана дозволялося проводити лише "с ведома Их Царских Величеств". Симптоматичною стала поява в тексті Коломацького договору положення про необхідність тісної злуки України з Москвою та знищення національної окремішності українського народу ("...народ Малороссийский всякими меры и способы с Великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением...", щоб були під однією царською державою "„ обще, яко единой христьянской веры и никто б голосов таких не испущал, что Малороссийский край — гетманского регименту, а отзывались бы единогласно: „Их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ Малороссийский обще с Великороссийским народом..."²³⁷.

У цілому Коломацькі статті стали ще одним кроком на шляху обмеження автономії України. Успіхи, досягнуті В.Голіцином під час укладення нового договору, були належним чином оцінені в Москві: "да при том обрании... кн. Голицин с товарищи постановили и написали статьи со мноюю прибавкою их великих Государей именованью и честью, и привели их (Військо Запорозьке. — *Авт.*) в нижайшее к ним, великим Государям, подданство и крепкое обещание и во мноую их, Государей, прибыль и в пространство..."²³⁴

Крім невинного формально-правового поступу в справі обмеження автономних прав України, протягом 70—90-х років відбувалося подальше інтегрування Війська Запорозького під скіпетр Романових, що нерідко суперечило правовому змісту попередніх домовленостей. Зокрема, усунення від влади Многогрішного та Самойловича і проведення суду над ними в Москві суперечили як пункту 20 Глухівського, так і 6—Переяславського договору. Тоді ж царський уряд започатковує практику втручання в кадрову політику гетьманату. Так, указом з Москви у 1690 р. було зміщено з урядів генерального осавула В.Сербина, полковників Л. Полуботка та Д. Райчу²³⁹.

Важливу роль у справі здійснення контролю за ситуацією в Україні, нагляду за діяльністю козацької адміністрації, насамперед гетьмана, відігравав заснований у 1663 р. Малоросійський приказ²⁴⁰. Поступово компетенція та, відповідно, обсяг роботи приказу зростали, про що побіжно свідчило значне збільшення його кількісного складу. Так, якщо в 1677 р. у приказі працювали 18 піддячих, то в 1697 р. їх було вже 40²⁴¹.

Оцінюючи стан українсько-московських взаємовідносин 70—80-х років, слід зазначити, що вони ґрунтувалися на принципах васальної залежності Війська Запорозького від московського царя. Гетьманщина продовжувала зберігати широку політичну автономію, межі якої, однак, поступово звужувалися внаслідок цілеспрямованої діяльності сюзерена.

4. ПОЛІТИЧНА АВТОНОМІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ У РОКИ СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Якісні зміни в соціально-економічному та політичному устрої Російської держави, становлення нової політичної доктрини її керівництва, що відбувалися з кінця XVII ст., неминуче впливали на стосунки України з Росією. Імперські тенденції, що дедалі частіше зумовлюють політичний курс уряду Петра I, справляли вплив на українські справи.

Принагідно зауважимо, що неабияке значення мав той факт, що у фокусі тодішніх подій знаходилися такі неординарні політичні діячі, як Петро I і гетьман Іван Мазепа. Український правитель за короткий строк завоював безмежну довіру царя, що, в свою чергу, дало йому можливість підвищити авторитет гетьманської влади всередині країни та певною мірою навіть справляти вплив на розвиток подій на міжнародній арені.

Зокрема, Мазепа встановлює постійні контакти з польським керівництвом, молдавським господарем і правителями татарських орд²⁴². У 1701 р. буджацькі татари запропонували українському регіментарю прийняти їх під гетьманську протекцію²⁴³.

Царська адміністрація у 1692 р. у відповідь на звіт Мазепи про фінансову діяльність Військового скарбу запевняє його, що "...не токмо те зборы, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городех ведает он, гетман..."²⁴⁴ Проте такі стосунки з московським царем мали й зворотній бік. Мазепа мав регулярно підтверджувати своє реноме, в очах сюзерена, активно демонструючи лояльність що до нього. Саме тому, наприклад, гетьман з власної ініціативи надсилає до Москви вищезгаданий фінансовий звіт, скрупульозно інформує уряд Петра I про становище в Україні та на її кордонах, а також зносини з іноземними державами²⁴⁵. Така політика спочатку сприяє збереженню української автономії, але в цілому таїть у собі серйозну небезпеку "тихої" інтеграції Української держави до складу Російської монархії, перетворення її на провінцію останньої. Ефемерність гетьманської влади що до Москви добре усвідомлював і сам Мазепа, котрий у 1701 р. зазначав у листі до буджацьких татар: "Прежние обыкновения казацкие миновать, без повеления государя гетманы ничего не предпринимают"²⁴⁶.

Уже з кінця 80-х років у політиці царського уряду чітко вимальовується один із напрямів інкорпораційної діяльності в Україні — використання її продуктивних сил і військових формувальних при вирішенні російських проблем. Крім направлення козацьких полків за межі України, у цей час звичним явищем стає їх підпорядкування російським офіцерам, у тому числі іноземним найманцям, що породжує численні непорозуміння та службові зловживання останніх²⁴⁷. На початку XVIII ст. в оточенні царя-реформатора обговорюються плани проведення військової та адміністративної реформи в Україні. Зокрема, дослідники вказують, що влітку 1706 р. думка про необхідність таких реформ була висловлена гетьману в присутності старшини одним із найближчих сподвижників Петра I — О. Меншиковим, а наступного року на військовій нараді в Жовкві аналогічне питання було знову поставлене перед українським правителем цього разу особисто царем.

Основні напрями реформи полягали в тому, щоб перетворити козацьке військо на регулярне, підпорядкувати його на зразок

слобідських полків російським офіцерам, а згодом — переформувати на драгунські чи солдатські підрозділи, паралельно планувалося здійснити реформу державного управління в Україні — ліквідувати гетьманську та старшинську форми правління, замінивши їх губерньською системою²⁴⁸.

Плани Москви, природно, викликали велике занепокоєння старшини і гетьмана. Крім того, українське керівництво пильно слідкувало за розвитком геополітичної ситуації в регіоні, вирішальним чинником якої у цей час була російсько-шведська війна. Внаслідок фатального для України політичного пасьянсу початку XVIII ст. будь-який результат цього воєнного протистояння міг мати для долі української державності найтрагічніші наслідки. Зазначені обставини спонукають старшину та гетьмана до рішучих кроків, спрямованих на розрив фатального ланцюга.

Політичний вибір українського керівництва, зроблений восени 1708 р., був цілковито несподіванкою для Петра I. Ще за два місяці до переходу Мазепи в табір Карла XII цар писав гетьману: "Обнадеживаем тебя, вернаго подданного нашего..., что мы... как прежде, так и ныне за непоколебимую верность твою... никогда в милости не оставим и верить никаким клеветникам не будем"²⁴⁹. Тому, дізнавшись про розвиток подій в Україні, царський уряд не лише відмовляється від реалізації власних планів (що було абсолютно неможливим з огляду на присутність в Україні військ шведського короля), а й наприкінці 1708 — в першій половині 1709 р. докладає максимум зусиль для привернення на свій бік українського суспільства. Так, російська адміністрація активно поширює в Україні заяви про збереження козацьких прав і вольностей, ліквідує орендну плату та деякі інші вкрай непопулярні статті оподаткування, зобов'язує офіцерів і солдатів, які несуть службу на українських землях, поводитися з старшиною та місцевим населенням "сколко возможно ласково" тощо²⁵⁰.

Проте після перемоги, здобутої Росією під Полтавою, уряд Петра I рішуче змінює стосунки з гетьманом. Так, уже в другій половині липня 1709 р. Петро I запроваджує в Україні інститут царських резидентів. Повноваження останніх, викладені в інструкції від 18 липня та таємному циркулярі від 27 липня, полягали в здійсненні політичного нагляду та адміністративного контролю в Гетьманщині. Зокрема, резиденту наказувалося, "будучи при гетмане Скоропадском, смотришь накрепко, чтоб как в нем, гетмане, так и в старшине и в полковниках никакой штатости к измене и возмущению народа... не было, и разведывать

того накрепко всякими способами"²⁵¹. У разі необхідності для запобігання антиросійського виступу резидентові дозволялося використовувати драгунські полки, введені у 1708 р. до гетьманської резиденції, а також інші російські підрозділи, що дислокувалися на українській території.

У сфері фінансів царському представнику наказувалося "наведываться... подлинно, тайным обычаем, поскольку прежнему гетману... всяких доходов со всего малороссийского краю збиралось и протчим урядником, по сколько с чего есть"²⁵². Крім того, увага резидента акцентувалася на питаннях кадрової політики — "усматривать в разговорах и во всяких обхожденьях, кто из старшины и казаков к стороне великого государя доброжелательны и какого уряду достойны"²⁵³.

Надалі російський уряд уточнював і розширював повноваження офіційного представника царя при гетьманському уряді. Так, згідно з таємною інструкцією від 16 липня 1718 р. резидент був зобов'язаний "со временем и пристойным образом внушать народу малороссийскому, а наипаче казакам, что царское величество содержит их милости своей при данных им... привилеям, а что им от полковников и старшины бывают тягости..., то чинят они собой, о чем его царскому величеству неведомо...". Інакше "государь конечно б повелел о том розыскать и по розыску в том их милостиво оборонить..."²⁵¹

Запровадження царської резидентури в Україні істотно обмежувало гетьманські повноваження і, як зазначалося в історичній літературі, було "кроком на шляху ліквідації гетьманського сану"²⁵⁵.

З 1708 р. царський уряд активно втручається в кадрову політику гетьманату. У 1710 р. київський генерал-губернатор Д.М.Голіцин сформулював основні напрями російської політики в Україні. Серед них — негайне звільнення із старшинських урядів усіх, хто мав відношення до виступу Мазепи, та призначення на їх місце "...тех, которые хотя малую службу государю показали..."²⁵⁶ Крім того, Голіцин пропонував, "чтоб во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласные, то дела их будут нам открыты..."²⁵⁷ Пропозиції здійснити кардинальні кадрові переміщення у Гетьманщині надходили в Москву і від резидента Ф.Протасьєва, котрий радив змінити полковників у Полтавському, Гадяцькому та Ніжинському полках²⁵⁸. Командуючий російськими військами в Україні фельдмаршал Шереметьєв

також наполягав на негайному звільненні з урядів стародубського, лубенського, ніжинського та прилуцького полковників²⁵⁹.

Центральний уряд, одержавши цю інформацію, на початку 1715 р. видав указ, яким встановлювався такий порядок заміщення старшинських вакансій, що давав змогу резиденту контролювати цей процес²⁶⁰. Крім того, дедалі ширшого розмаху набирав практика призначення на полкові та сотенні уряди в Гетьманщину довірених осіб царя указами Сенату чи кабінету. Нерідко гетьман дізнавався про нове призначення лише після публікації відповідного розпорядження в Москві. Саме таким чином відбувалося призначення на уряд генерального судді І.Чарниша, полковником М.Милорадовича, сотниками — Ф.Лісовського, Г.Милорадовича, Ф.Требинського та багатьох інших²⁶¹. У 1719 р. вперше полковником в Україну було призначено царського вельможу П.Толстого.

Поширення в Україні дії царських указів 1714—1718 рр. про "заповідні товари", згідно з якими українським купцям заборонялося вивозити певні види товарів на Захід, а дозволялося продавати їх у Санкт-Петербурзі, Архангельську та Ризі, призводило до примусової інтеграції господарського комплексу Гетьманщини до російського ринку²⁶².

17 листопада 1720 р. Петро I видав указ "Об учреждении в Малороссии Войскової канцелярии"²⁶³, що започатковував ще один важливий напрям інтеграційної політики корони Романових в Україні — уніфікацію державних порядків Гетьманщини, за російським зразком.

Загалом політику уряду Петра I щодо України на початку XVIII ст. (до 1722 р.) можна оцінити як певний перехідний етап від старих "московських" підходів до "імперських" тенденцій, що переконливо свідчило про наближення якісно нового етапу в українсько-російських відносинах.

5. МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ ТА ІНКОРПОРАЦІЙНА РЕФОРМА 1722-1725 рр.

Створення в Україні у 1722 р. Малоросійської колегії — владної структури, штат якої складався лише з російських чиновників, а діяльність ґрунтувалася на законах і нормативних актах Російської імперії, знаменувало остаточне утвердження імперських засад в політиці Петербурга. Заснування колегії було не самоціллю уряду Петра I, а передумовою ліквідації політичної

автономії Гетьманщини, її асиміляції та наступного поглинання українських земель імперією.

Малоросійська колегія, як вища касаційна інстанція, вищий фінансовий орган (з певним обмеженням права розпорядження фінансовими засобами, яке перебувало у подвійному підпорядкуванні — "с совету гетманского") та верховна контролююча установа Гетьманщини²⁶⁴, із середини 1723 р. зосереджує всю повноту влади в краї. Згідно з указом сенату від 16 квітня 1723 р. Малоросійська колегія з контролюючої установи перетворювалася на вищу структуру Гетьманщини, якій підпорядковувалися як центральні, так і місцеві органи влади в Україні²⁶¹. У ході репресій 1723—1724 рр. всю генеральну старшину було заарештовано, а Генеральну військову канцелярію перетворено, по суті, на дорадчий орган при колегії, оскільки її розпорядження набували чинності лише після затвердження останньою²⁶⁶. Нова ситуація закріплювалася імператорським указом від 23 червня 1723 р., де, зокрема, вказувалося, що колегія успадковувала гетьманські прерогативи²⁶⁷.

У ході реформи російська адміністрація досягла вагомих результатів у підпорядкуванні фінансової системи України. Вже маніфест про заснування колегії та інструкція її президенту містили положення про те, що податки, зібрані в Україні, надходили до загальноімперської скарбниці²⁶⁸. Крім того, незважаючи на деклароване у маніфесті від 16 травня 1722 р. збереження державного устрою Гетьманщини, в тому числі її фінансової системи, російська владна структура з перших днів свого функціонування в Україні проводила курс, спрямований на докорінну реорганізацію фінансової служби краю. Насамперед було реформовано систему оподаткування, внаслідок чого запроваджено струнку систему бюрократичної звітності та контролю²⁶⁹. Малоросійська колегія також змінила принципи оподаткування українського населення. Восени 1722 р. її президент С.Л.Вельямінов ліквідував податковий імунітет козацької старшини та знатного військового товариства²⁷⁰. Кошти, які раніше використовувалися на потреби місцевої адміністрації, тепер також надходили до бюджету колегії.

Виконуючи розпорядження імператора, сформульоване в таємній інструкції Вельямінову²⁷¹, члени колегії вишукували нові статті оподаткування та розширювали дію існуючих. Наприклад, у серпні 1722 р. її президент розпорядився збирати медову та тютюнову десятини з усіх категорій населення, хоча

раніше їх сплачували лише посполиті деяких регіонів²⁷². У середині 1723 р. Малоросійська колегія поширила на козаків дію показанщини та вінницького збору, які раніше сплачували посполиті. Найбільший прибуток скарбниці приносив покуховний збір, яким за наказом Вельямінова стали обкладати товари, власники яких до цього часу сплачували скатне. У цілому завдяки вишукуванню нових джерел прибутків в Україні їх обсяг зріс більше ніж на 42 тис. руб. і досяг 114 495 руб. на рік (дані за 1724 р.)²⁷³.

У ході реформи кардинальних змін зазнав принцип використання фінансових ресурсів України. Показовим щодо цього є аналіз витратної частини бюджету колегії за 1725 р. У розподіленні Військової колегії надійшло 107521 руб., у рентерею — 86734 руб., у кабінет — 50 тис. руб., а київському генерал-губернатору — близько 6 тис. руб.²⁷⁴ Із загальної суми витрат за вказаний рік — 260362 руб. — на традиційні для Військового скарбу витратні статті було використано лише 972 руб.²⁷⁵

Таким чином, аналіз фінансової діяльності Малоросійської колегії переконливо засвідчує перевагу фіскальних мотивів у політиці уряду Петра I в Україні у 20-х роках XVIII ст.

У сфері судочинства російська адміністрація також проводила активну реформаторську діяльність, насамперед Вельямінов намагався переорієнтувати систему українського судочинства на Малоросійську колегію, переслідуючи при цьому пропагандистські цілі — дискредитувати українське керівництво і водночас переконати громадськість у доцільності та дієвості нової установи. Поряд з цим діяльність колегії в сфері судочинства мала чітко виражений інтеграційний характер — переслідувалася мета запровадження у Гетьманщині російських кодексів, які поки що не набули чинності на її території.

Важливою подією в історії українського судочинства стало поширення дії імператорського указу від 5 листопада 1723 р. "О суде по новооученной форме" на судові інстанції Гетьманщини. Надання чинності в Україні закону, який регламентував організацію судового процесу та порядок оформлення діловодства, започаткувало інтеграцію українського судочинства до загальноімперської судової системи. Аналіз судової діяльності Генеральної військової канцелярії дає підстави перегляду традиційної точки зору про те, що поширення дії згаданого указу відбулося на початку 30-х років. Документи свідчать, що вже у першій половині 1724 р. Малоросійська колегія зобов'язала не лише

Генеральну військову канцелярію, а й полкові та сотенні судові інстанції керуватися положеннями указу "О суде по новоученной форме"²⁷⁶.

Під впливом діяльності Малоросійської колегії, яка активно втручалася в українське судочинство і при розгляді справ здебільшого використовувала правові кодекси Російської держави, у судових інстанціях Гетьманщини також набувають поширення "государевы законы и указы". Принципових змін зазнає процесуальний характер українського судочинства. Поряд з так званим змагальним або контрадикторійним процесом, у ході якого сторони, що вели суперечку, самостійно використовували фактичний матеріал для доведення своєї правоти, дедалі ширшого застосування набуває так званий інквізиційний, згідно з яким доказовим матеріалом розпоряджався суд, а сторони із суб'єктів судового дійства перетворювалися на його об'єкти²⁷⁷. У судових установах Гетьманщини з'являються характерні для російської традиції "плеті", "кнут", "огонь". Зростання кількості інквізиційних процесів призводить до втрати ще однієї важливої ознаки українського суду — публічного характеру процесу²⁷⁸.

Реформаторська діяльність російської адміністрації у сфері місцевого самоврядування Гетьманщини полягала в запровадженні у деяких полкових містах (Полтаві, Ніжині, Чернігові та Переяславі) комендантської форми правління з паралельною владної структури, призначення російських офіцерів (з числа комендантів) на полкові уряди та контролі кадрової політики гетьманату російськими державними органами.

Питання про запровадження в Україні інституту комендантів, яке вперше з'явилося в порядку денному Сенату в першій половині 1722 р., було вирішено у середині липня в ході превентивних заходів російської монархії, спрямованих на попередження виступів автономістів у період міжгетьманства²⁷⁹. Повноваження комендантів були визначені в сенатській інструкції від 16 Липня 1722 р. і включали широке коло функціональних обов'язків, а саме: організацію політичного нагляду, налагодження контролю за адміністративною та судовою діяльністю полкової адміністрації, охорону кордонів і збирання розвідувальних даних (це положення стосувалося комендантів, які несли службу в прикордонних полках), ведення контррозвідки²⁸⁰. Комендантам підпорядковувалася місцева адміністрація, у тому числі полковники.

Для нової державної структури російський уряд виділив певні військові контингенти²³¹.

Запровадження комендантської форми правління уряд Петра I розглядав як перший етап реформи місцевого самоврядування. Далі передбачалося переміщення комендантів на полковницькі уряди²⁸². Імператорським указом від 27 лютого 1723 р. було закріплено це положення, а його апробація відбулася в 1723—1724 рр., коли полковниками Стародубського і Чернігівського полків було призначено комендантів І.Пашкова та М.Богданова²⁸³. Поглиблення реформи планувалося провести після з'ясування реакції українського суспільства на дії Петербурга²⁸⁴.

У ході реформи відбулися кардинальні зрушення в кадровій політиці Гетьманщини. Так, якщо раніше спостерігалось лише спорадичне втручання царської адміністрації у дану галузь, то в роки правління колегії відбулося фактичне її підпорядкування російським владним структурам. Тільки в другій половині грудня 1723 р.—в березні 1724 р. царський емісар О.Рум'янцев здійснив 20 призначень на старшинські уряди, у тому числі 12 — "на место" старшин, запідозрених в автономістичних настроях²⁸⁵. У наступні роки безпосереднє призначення на уряди в Україну російськими владними органами продовжувалося²⁸⁶. При цьому, зрозуміло, основним критерієм для відбору кандидатів був принцип відданості імператору.

У цілому запровадження Малоросійської колегії та проведення нею протягом 1722—1725 рр. докорінної реформи державного устрою гетьманату анулювали договірний принцип українсько-російських стосунків, що мав місце в другій половині XVII ст. і частково зберігався на початку XVIII ст. Реформаторська діяльність колегії справила вплив на всі сфери державного життя в Україні і мала чітко виражений інкорпораційний характер. В результаті відбулося істотне обмеження політичної автономії Гетьманщини, її підпорядкування імперським владним структурам, розпочалася активна уніфікаційна діяльність та перенесення російських державних установ на її територію. Реформа започаткувала якісно новий етап російської політики щодо України, спрямованої на ліквідацію її політичної автономії та поглинання земель імперією.

ВИСНОВКИ

Українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. пройшли динамічний і на певних відрізках неоднозначний шлях розвитку. Характер їх міждержавних взаємин протягом зазначеного періоду справляв значний, а інколи й вирішальний вплив на еволюцію української державності та геополітичну обстановку в регіоні. Зокрема, надавши у 1654 р. військово-політичну допомогу Українській державі, Москва тим самим відіграла важливу позитивну роль у справі визволення молодого державного утворення з-під влади польського короля, посилення політичної ваги України на міжнародній арені. Номінальна васальна залежність Війська Запорозького від московського монарха, закріплена *de jure* Переяславсько-московським договором, протягом 1654—1657 рр. мала формальний характер і на практиці не призводила до обмеження українського суверенітету.

Переломними для українсько-російських стосунків стали 1657—1659 рр., коли намагання царської адміністрації змусити українське керівництво виконувати взяті у 1654 р. зобов'язання, а також посилити васальну залежність Війська Запорозького від царя навіть порівняно з нормами, зафіксованими у Березневих статтях, стають домінантою політичного курсу уряду Олексія Михайловича щодо України, спричиняють значне напруження у відносинах двох держав, яке переростає наприкінці 1658 р. у збройний конфлікт між колишніми союзниками.

Незавершеність соціальної структуралізації українського суспільства, ембріональний стан розвитку національної ідеї, яка в роки Хмельниччини не опанувала свідомістю широкого загалу української громадськості, грубі прорахунки уряду І.Виговського дали можливість московським політикам активно втручатися в справи України, розігруючи при цьому карту соціальних і політичних суперечностей та пов'язуючи українсько-московський конфлікт з громадянською війною, що набирала в цей час дедалі кривавіших обрисів.

Втручання іноземних правителів у вирішення проблем становлення української державності зумовлює територіальний поділ козацької України та підпадання окремих її складових частин під вплив сусідніх держав.

Відновлення відносин України-Гетьманщини, обмеженої Лівобережжям, з Російською державою, що відбувається у 1669 р. на основі Глухівських статей, юридично закріплює васальну

залежність гетьманату від царя, водночас зберігаючи широку автономію Української держави, насамперед у сфері внутрішньої політики.

Політичний компроміс здеморалізованої Руїною козацької старшини та російського уряду, для якого тягар півтора десятилітніх воєн на українських землях також виявився непосильною ношею, досягнутий у Глухові, залишався правовою основою для сталих стосунків держав протягом усієї останньої третини XVII ст. Разом з тим, у цей час має місце тенденція неухильного обмеження сюзереном політичної автономії Гетьманщини, що особливо виразно виявилася під час чергової гетьманської елекції.

На початку XVIII ст. обмежувальні тенденції, що періодично виникали в попередні часи, переростають у пріоритетний напрям російської політики в Україні. Ця обставина й несприятливі геополітичні фактори, викликані російсько-шведською війною, ставлять під сумнів дальше існування української державності. Все це зумовлює політичний вибір українського керівництва, реалізований восени 1708 р. Проте акція не досягає бажаного результату і протягом 1709—1721 рр. відбувається подальше обмеження автономних прав Гетьманщини, її насильницька інтеграція до Російської держави.

Квінтесенцією інкорпораційної політики уряду Петра I стала реформа державного устрою гетьманату, проведена Мало-російською колегією у 1722—1725 рр. У результаті здійснених колегією заходів, що справили великий вплив на всі сфери державного життя в Україні, політична автономія Гетьманщини суттєво обмежується сюзереном і розпочинається процес інкорпорації її земель. І лише не завжди рішуча і послідовна політика наступників царя-реформатора разом з консервативністю українського суспільства нового часу дали можливість Українській державі (хоч і в досить обмеженому вигляді) зберегтися протягом наступних кількох десятиліть.

Таким чином, українсько-російський міждержавний союз, що в середині XVII ст. виступає позитивним фактором у справі утвердження незалежності Української держави, надалі зумовлює її занепад, уніфікацію державних норм і порядків за російським зразком та насильницьку інтеграцію українських земель до складу імперії.

¹ Див: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х тт. — М, 1954. —Т.2. —№ 12, —С.32; *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654). —К.,1939. —С.55-58; *Касименко О.К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648—початку 1651 р. —К, 1955. —С.89—90; *Козаченко А.Н.* Борьба украинского народа за воссоединение с Россией. — М, 1954.—С.115—117; та ін.

² Акты ЮЗР. — М, 1861. —Т.3. -С188.

³ Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 207-208.

⁴ *Липинський В.* Україна на переломі 1657—1659: (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті). —К; Відень, 1920.—С. 27; *Смолій В. Степанков В.* У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. —К, 1992,—С.20-21.

⁵ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - К, 1931. -Т.9. - Ч.2. - С.760.

⁶ Акты Южной и Западной России.—СПб, 1871—Т.10. —№ 8.—С. 449 (далі —Акты ЮЗР).

⁷ Там же.

⁸ Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). —К, 1954.—С. 54; Навіки разом: Матеріали та документи про святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією.—К, 1979.—С.5.

⁹ *Алексеев А.* Русское государственное право.—СПб, 1897.—С.194; *Андреев Н.Е.* Переяславский договор. — Франкфурт, 1953. —С.100; *Нольде Б.* Очерки русского государственного права —СПб, 1911.—С. 287-331; *Одинец Д.М.* Присоединение Украины к Московскому государству.— Париж, 1936.—С.56-57; *Розенфельд И.Б.* Присоединение Малороссии к России (1654-1793): Историко-юридический очерк, - Пг, 1915. - С.71-72; *Allen. W.E.D.* The Ukraine.-Cambridge, 1940.-P.135.

¹⁰ *Липинський В.* Назв, праця. — С.30; *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654.—Нью-Йорк, 1954,—С.67; він же. The juridikal character of the Peryaslav treaty and its fate. *Оглоблін О.* Українсько-московська угода 1654 р.—Нью-Йорк, 1954.—С.77; *Іваницький С.* Переяславський договір з 1654 року. Правна якість заложеного цим договором відношення сторін.—Нью-Йорк; Детройт, Скрантон, 1954.—С. 35-36; *Iwanitski S.* Did the treaty of Peryaslav include a protectotate. — V.Q. — v. 10, № 2 -1954. - p. 176-182.

¹¹ *Шелухін С.* Україна—назва нашої землі з найдавніших часів,— Прага, 1936.—С. 51; *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії.—Рівне, 1993.—С. 47—48.

¹² *Галайчук Б.* Царські компетенції на основі Переяславського договору // Зап. ИСКИ. НТШ.—Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962.-Т. 169.-С. 327-335.

¹³ *Василенко Н.П.* К истории малороссийской историографии и малороссийского общественного строя // Киев. старина.—1894.—Кн. II

— С.242—270; *Сергеевич В.* Лекции и исследования по древней истории русского права.—СПб, 1899.—С.84-85.

¹⁴ *Дьяконов М.* Очерки государственного и общественного строя Древней Руси.—СПб, 1912.—С.246—247.

¹⁵ *Андрусак М.* Переяславський договір // Збірник матеріалів у науковій конференції НТШ.—Торонто, 1954.—С83-86; *Грушевський М.С.* Назв. праця.—Т. 9.—Ч. 2.—С. 868; *Смолій В. А, Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет.—К, 1993.—С.363—364; *Смолій В, Степанков В.* У пошуках нової концепції—С.21-22; *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 року // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І.Багалія.—К, 1927.—С.314—315; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках.—Варшава, 1934.—С. 28-52; *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 року між Україною та московським царем // Ювілейний збірник в честь проф. Ст. Дністрянського.—Прага, 1923.—С.75—76.

¹⁶ *Литинський В.* Назв. праця,—С.27—35; *Оглоблін О.* Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини та Переяславська угода 1654 року // Український історик,—1965.—№ 3-4.—С.11-14; *Смолій В, Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст; проблема державотворення,—К, 1993,—С.20.

¹⁷ *Крип'якевич І.П.* Історія України,—Львів, 1990,—С.179.

¹⁸ Акты ЮЗР,—Т.10.-№ 15.-С.673.

¹⁹ Там же.—№ 8. - С. 448-449.

²⁰ Там же,—№ 15.-С. 683-686, 690.

²¹ *Степанков В.С.* Формування державної ідеї в українській козацькій республіці // Матеріали других всеукраїнських історичних читань "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку".—К; Черкаси, 1992.—С.31-33; *Степанков В.С.* Програма державного будівництва Богдана Хмельницького: проблеми її розробки та реалізації // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина.—К, 1993.—Вин. І.—С.103-111.

²² *Грушевський М.С.* Назв. праця,—С. 112

²³ Акты ЮЗР.—Т. 14. - С. 115-117.

²⁴ *Грушевський М.С.* Назв. праця.—С. 1040.

²⁵ Архив Юго-Западной России,—К, 1908,—Ч.3,-Т.6,—№ 23,—С. 76—77 (далі—Архив ЮЗР).

²⁶ *Грушевський М.С.* Назв. праця,—С. 1105.

²⁷ Собрание государственных грамот и договоров,—М, 1822,—Ч. 3.—С.537; Полное собрание законов Российской империи.—М, 1830.—Т. 1.-№ 164 (далі - ПСЗ).

²⁸ Архив ЮЗР,—4.3.-Т.6,—№ 30.-С.90.

²⁹ *Грушевський М.С.* Назв. праця.—С. 1078.

³⁰ *Алепский П.* Путешествие антиохского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. — М, 1897. - Кн. II. - С. 116.

³¹ *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М, 1987. — С. 114.

³² *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М, 1987. — С. 114.

³³ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — СПб, 1854. — Т. 3. — С. 414—416.

³⁴ Там же.

³⁵ Акты ЮЗР. — Т. 3. — № 867. - С. 551.

³⁶ Акты Московского государства. — СПб, 1894. — Т. 2. — № 810. — С. 495.

³⁷ Там же. — № 828. - С. 504.

³⁸ Цит. за: *Грушевський М.С.* Назв. праця. — С. 1215.

³⁹ Сибирский сборник. — М, 1845. — Т. 1. - 4. 1 — С. 7.

⁴⁰ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К, 1911. — Вып. I. — С. 39—51.

⁴¹ *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года), — Саратов, 1960. — С. 40—41.

⁴² *Бантыш-Каменский Д. Я.* Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). — М, 1899. — Ч. 3. — С. 130; *Галактионов И. В.* Указ. соч. — С. 41

⁴³ *Грушевський М. С.* Назв. праця. — Т. 9. — С. 1217—1218.

⁴⁴ Документы Богдана Хмельницкого (1648—1657). — К, 1961. — № 880. - С. 502; № 888. - С. 511; № 896, — С. 522-523; та ін.

⁴⁵ Там само. — № 894. — С. 519; також див: № 897. - С. 523—524.

⁴⁶ Цит. за: *Цибульський В.* Назв. праця, — С. 56.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ *Литинський В.* Назв. праця. — С. 40-45.

⁴⁹ *Смолій А, Степанков В.* Правобережна Україна... — С. 21.

⁵⁰ Акты ЮЗР. — Т. 3. — № 867. - С. 551

⁵¹ Там же. — № 864. - С. 549.

⁵² Там же. - № 368. - С. 557; *Грушевський М.С.* Назв. праця. — С. 1307; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 327—328.

⁵³ Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. 6. - № 16. - С. 127-128.

⁵⁴ Там же. — № 17. - С. 129.

⁵⁵ Документи Богдана Хмельницкого (1648—1657). — № 421 — С. 551.

⁵⁶ Там же, — № 457, — С. 597; *Оляничин Д.* Українсько-бранденбург-політичні зносини в XVII ст. // Записки НТШ. - Т. 151. — С. 151-179.

⁵⁷ *Крип'якевич І.П.* Історія України. — С. 181.

- ⁵⁵ *Грушевський М.С.* Назв.праця.—С.1305, 1328—1329 та ін; *Смолий В., Степанков В.* Правобережна Україна...—С.22—23.
- ⁵⁹ Архив ЮЗР.—Ч.3.—Т.6.—№ 80.—С.89.
- ⁶⁰ Там само.—С.90.
- ⁶¹ *Грушевський М.С.* Назв.праця,—С. 1108.
- ⁶² Архив ЮЗР.—Ч.3.—Т.6.—№ 95.—С.278.
- ⁶³ Див: *Степанков В.С.* Формування державної ідеї...—С.31-33; *Степанков В.С.* Програма державного будівництва Богдана Хмельницького...—С.103-111.
- ⁶⁴ Акты ЮЗР.-Т. II.-Прибав. № 2.- С.764.
- ⁶⁵ Архів Інституту історії України АН України, оп.3, спр.31, арк. 89; *Смолий В., Степанков В.* Правобережна Україна...—С. 24-25.
- ⁶⁶ *Грушевський М.С.* Назв. праця,—С. 1378; *Смолий В., Степанков В.* Богдан Хмельницький...—С.468.
- ⁶⁷ Цит. за: *Грушевський М.С.* Назв. праця.—С.1364.
- ⁶⁸ Там само.—С. 866.
- ⁶⁹ *Крип'якевич І.П.* Історія України,—С.179.
- ⁷⁰ Акты ЮЗР.-Т. 10.-№ 8.-С.478-484.
- ⁷¹ Там же.-С.482.
- ⁷² Там же.—Т.3.—№ 869,—С.579.
- ⁷³ *Грушевський М.С.* Назв.праця,—С.1032-1033.
- ⁷⁴ Там само.—С. 1205—1206.
- ⁷⁵ Там само.—С. 1205.
- ⁷⁶ Див: Акты ЮЗР.-Т. 15.-С.117-133.
- ⁷⁷ Синбирский сборник.—Ч. 2.—№ 19.—С. 51.
- ⁷⁸ *Грушевський М.С.* Назв. праця.—С. 1350.
- ⁷⁹ Акты ЮЗР,—Т.3.—№ 869.—С 576—580.
- ⁸⁰ Там же.—С. 568.
- ⁸¹ Русская историческая библиотека.—СПб, 1884.—Т. 8,—С. 1240; *Грушевський М.С.* Назв. праця,—С. 1382.
- ⁸² Акты ЮЗР,—Т. 4,—№ 69,—С.126.
- ⁸³ Там же,—Т.3.—№ 869.—С.569.
- ⁸⁴ Там же.—С. 570.
- ⁸⁵ Там же.—С.569.
- ⁸⁶ Там же.-Т.11.-Прибав. № 1.-С.702.
- ⁸⁷ Там же.—С.695—696; Архив ЮЗР.-Ч.3,—Т.6.—С.313; Жерела до історії України-Руси.—Львів, 1912—Т.12.—№ 598.—С.508.
- ⁸⁸ Архів Інституту історії України АН України, оп.3, спр.19, арк. 12; *Смолий В., Степанков В.* Правобережна Україна.—С.25.

Акты ЮЗР. -Т.П. - Прибав. № 8. -С.799; *Смолий В, Степанков В.* Правобережна Україна...—С.26.

⁹⁰ Див.: Акты ЮЗР. -Т.3. -№ 869. -С576-580.

⁹¹ Там же.—С.572

⁹² Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). - № 445.- С.582.

Там само. - № 458. - С.597-598; № 468. - С.611-613; № 469. - С.614; № 472. - 616-617; № 473. — С.617-618; Непубліковані листи Богдана Хмельницького 1650—1657 рр. // Записки НТШ.—Т.149.- С. 182-188.

⁹⁴ Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). - № 464. - С. 606-608; № 465. - С.608-609; № 466. - С.609-610; № 467.-С.610-611; Акты ЮЗР, — Т.П.-Прибав. № 2.-С.714-718, 749-756.

⁹⁵ Акты ЮЗР.-Т.П.-Прибав. № 2. - С.713-714, 751, 753; Документа Богдана Хмельницького (1648-1657). -№ 464. - С.606-607; № 466. —С.609-610; № 467.-С610-611.

⁹⁶ Архив ЮЗР. — Ч.3. — Т. 6. - №52. — С.296—297.

⁹⁷ Акты ЮЗР.—Т.3.—№ 869.-С573.

⁹⁸ Симбирский сборник, — Ч.2. — № 19.—С.56.

⁹⁹ Акты ЮЗР.—Т.11.—Прибав. № 1. - С.682

¹⁰⁰ Акты ЮЗР.-Т.11.-Прибав. № 1.-С.759.

¹⁰¹ Там же.-Прибав. № 2. - С.745.

¹⁰² Там же. - Прибав. № 2. - С760.

¹⁰³ Там же.—С.763.

¹⁰⁴ Там же.- Прибаа № 1 - С.783—790; Симбирский сборник.—Ч. 2 - № 20. - С57.

¹⁰⁵ Акты ЮЗР. —Т.10. — № 8. — С.490; Воссоєдинение Украины с Россией...- Т. 3. - № 248. - С.568.

¹⁰⁶ Акты ЮЗР. -Т. 11. -Прибав. № 1. -С.682.

¹⁰⁷ Симбирский сборник. — Ч. 2.—№ 21. — С. 61.

¹⁰⁸ Акты ЮЗР.—Т.4. — № 25. -С33-34; № 26.-С.35-36; № 29. - С38-39; Т.7.—№ 79.-С225-233; Т.15.-ЧГ-С. 87-88.

¹⁰⁹ *Грушевський М.С.* Назв. праця.—Т. 9.—Ч. 2.—С. 1486.

¹¹⁰ Там само. -С 1468-1470.

¹¹¹ Акты ЮЗР.—Т.4.—№ 6. - С.5-6, Т.7. - № 79. -С233; Т. 4. - № 15.—С.21-26; № 44.—С.66—68; Т. 11-Прибаа № 3.-С813—816.

¹¹² Цит. за: *Яковлева Т.Г.* Начальный этап Руины: социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века.—Диссерт. на соик. науч. степеней канд. истор. наук.—К, 1994. - С 162.

¹¹³ Акты ЮЗР.- Т.11. - Прибав. № 2 - С.763.

- ¹¹⁴ Там же.—Т.4.—№ 23.-С32
- ¹¹⁵ Грушевський М. С. Назв. праця.—Т. 10.—С.51, 55-56.
- ¹¹⁶ Акты ЮЗР. - Т. 4. - № 39. - С.53.
- ¹¹⁷ Там же.—№ 29.-С.39; № 25.-С.33-34; № 44.-С.71.
- ¹¹⁸ Там же.—№ 39.-С.53.
- ¹¹⁹ Яковлева Т.Г. Указ. соч.—С. 318.
- ¹²⁰ Там же.
- ¹²¹ Див: Аленский П. Указ. соч.—Т.2—С.36.
- ¹²² Відділ рукописів Російської державної бібліотеки, ф.256, № 76, арк.69; Акты ЮЗР.—Т.11.— № 2—С.745; Акты Московского государства.—Т. 2—№ 489.—С.308.
- ¹²³ Акты ЮЗР. -Т. 11.—Прибав. № 1—С.806.
- ¹²⁴ Там же.-С.805.
- ¹²⁵ Див.: Грушевський М.С Назв. праця.—Т.10.—С.60; Яковлів А. Українсько-московські договори...— С.55.
- ¹²⁶ Акты ЮЗР.—Т. 4.—№ 30.—С 39—41
- ¹²⁷ Там же.-Т.7.—№ 69.—С. 190—191.
- ¹²⁸ Там же.—Т.4.-№ 44.-С72
- ¹²⁹ Смолий Л, Степанков В. Правобережна Україна...—С. 26.
- ¹³⁰ Цит. за: Грушевський М.С Назв. праця.— Т. 10.—С. 107.
- ¹³¹ Акты ЮЗР. -Т. 7. -№ 68,—С.187.
- ¹³² Там же.-С. 188-189.
- ¹³³ Там же.—№ 70.-С 193.
- ¹³⁴ Там же.—Т. 4.— № 39.—С 51; № 47.—С 78; та Ін.
- ¹³⁵ Грушевський М.С Назв.праця.—Т. 10.— С126—127.
- ¹³⁶ Акты ЮЗР. -Т. 4. -№ 58.-С99.
- ¹³⁷ Там же.-С94-96.
- ¹³⁸ Там же.-Т. 15.-С.25, 28, 35.
- ¹³⁹ Там же.-С. 19, 33.
- ¹⁴⁰ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — К, 1898.—Т.3.—№ 63.—С 285-287.
- ¹⁴¹ Акты ЮЗР.—Т.7.—№ 76.-С210-212
- ¹⁴² Там же.-С.215-216.
- ¹⁴³ Там же.-Т. 15.-С.51.
- ¹⁴⁴ Там же.
- ¹⁴⁵ Там же.-С. 16-18.
- ¹⁴⁶ Там же.—Т.4.—№ 68.—С. 123; Т.7.—№ 79.-С.227.
- ¹⁴⁷ Див: Грушевський М.С Назв. праця.—Т. 10.—С 250—256.

- ¹⁴⁸ Акты ЮЗР.—Т. 15.-№ 3.-С.162.
- ¹⁴⁹ Там же.—Т.7.—№ 76.—С.216.
- ¹⁵⁰ Там же.—Т.4.—№ 69.-С. 128-129.
- ¹⁵¹ Там же.-С. 128.
- ¹⁵² Там же.-С. 127.
- ¹⁵³ Там же.—С. 126.
- ¹⁵⁴ Там же.—С. 130.
- ¹⁵⁵ Там же.- Т. 7. - № 79. - С. 246.
- ¹⁵⁶ Там же.—Т.5.—№ 144.-С.315.
- ¹⁵⁷ Там же,—С. 316.
- ¹⁵⁸ Цит. за: *Яковлева Т. Г.* Указ. соч.—С. 354—355.
- ¹⁵⁹ Акты ЮЗР,—Т. 4. - № 79. - С. 148.
- ¹⁶⁰ *Lipinski W.* Z dziejów Ukrainy.—Krakow, 1912,—S. 591.
- ¹⁶¹ *Грушевський М.С* Назв.праця.—Т.10.—С.371.
- ¹⁶² Акты ЮЗР.-Т. 4.—№ 79.—С. 165.
- ¹⁶³ Там же.-С. 163.
- ¹⁶⁴ Там же.—№ 81.-С.168; № 83.- С.170; № 86.- С.176; № 87.- С.178; № 88.—С. 179.
- ¹⁶⁵ ПСЗ. - Т. 1. - № 236. - С 461-467.
- ¹⁶⁶ Див: *Яковлів А.* Назв, праця,—С 58.
- ¹⁶⁷ Акты ЮЗР.—Т.4.—№ 107.-С.204-206.
- ¹⁶⁸ Там же.—Т.7.—№ 90.-С.270-271
- ¹⁶⁹ *Яковлів А.* Назв, праця.—С. 59.
- ¹⁷⁰ Акты ЮЗР.- Т. 4.—№ 69.- С. 128.
- ¹⁷¹ Памятники Киевской комиссии—Т.3,—№ 94.—С.350.
- ¹⁷² *Яковлева Т.* Иван Богун-Федорович // Київська старовина.— 1992 — № 5.-С.49-50.
- ¹⁷³ Памятники Киевской комиссии... —Т.3.—№ 108,—С.387.
- ¹⁷⁴ Акты ЮЗР.—Т.4.—№ 115.-С.255-257; Т.15.-№ 7.-С.256 258.
- ¹⁷⁵ *Смолий Л, Степанков Л.* Правобережна Україна ...—С.33-34.
- ¹⁷⁶ Акты ЮЗР.—Т.4.—№ 115.-С.256.
- ¹⁷⁷ Там же.-С.273.
- ¹⁷⁸ Див: *Смолий Л, Степанков В.* Правобережна Україна—С. 33—34.
- ¹⁷⁹ Акты ЮЗР.-Т. II.-Прибав.№ 3.-С.802.
- ¹⁸⁰ *Яковлів А.* "Статті Б.Хмельницького" в редакції 1659 р. // Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. М.Грушевського.—К, 1929.—С.188-194; *Шафранов П.* О статтях Б.Хмельницького // Киевская старина.—1889. - Т. 11. - С 86-88.

¹⁸¹ Акты ЮЗР.—Т. 10.—№ 8.—С.448-449.

¹⁸² Там же.—Т.4.—№ 115.—С.263.

¹⁸³ Яковлів А. Українсько-російські договори... —С.73.

¹⁸⁴ Акты ЮЗР.—Т. 4.—№ 115.—С.265-269.

¹⁸⁵ Терлецький О. Історія Української держави. — Львів, 1924, —Т.2.—

С.106.

¹⁸⁶ Акты ЮЗР.—Т. 5.—№ 2. - С.1-7.

¹⁸⁷ Величко С Літопис. - К, 1991.-Т.2. - С.14.

¹⁸⁸ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції... —С.26.

¹⁸⁹ Крип'якевич І.П. Історія України.—С.196.

¹⁹⁰ ПСЗ.—Т.1—№ 368.

¹⁹¹ Там же.

¹⁹²

Див.: Карпов Г.Ф. Киевская митрополия и московское правительство. - М., 1876. -С.15.

¹⁹³ Эйгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М, 1899.—С.282—284.

¹⁹⁴ Там же.-С.296.

¹⁹⁵ Акты ЮЗР,—Т. 3.—№ 367.- С.552.

¹⁹⁶ Там же.- Т. 5.-№ 142. -С.309.

¹⁹⁷ Там же.

¹⁹⁸ Эйгорн В. Указ.соч.—С.302.

¹⁹⁹ Там же.-С.286-287.

²⁰⁰ Там же.-С.287.

²⁰¹ Акты ЮЗР. —Т.5.—№ 136.-С.301-302; Т. 6.-№ 1.—С. 15-16.

²⁰² Див; Костомаров Н.И. Исторические монографии. — Т. 15.— С. 102-103; Соловьев С.М. История России.— Т. II.— М, 1861.-С. 199; Карпов Г.Ф. Киевская митрополия и московское правительство. — С.120.

²⁰³ Див.: Эйгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М, 1899.—С.282—284.

²⁰⁴

Акты ЮЗР.-Т. 6.-№ 1.-С.19.

²⁰⁵ Там же.

²⁰⁶ Источники малороссийской истории.—М, 1858.—4Л—С.142—144.

²⁰⁷ Там же.—С.144.

²⁰⁸ Яковлів л. Українсько-московські договори- С.87.

²⁰⁹

Петровський М.Н. Нариси історії України XVII—початку XVIII ст.: (Досліди над літописом Самовидця). —Харків, 1930. — С. 153.

²¹⁰ Эйгорн В. Указ. соч. — С.312-313.

- ²¹¹ Яковлів А. Українсько-московські договори...— С.87.
- ²¹² Акты ЮЗР. - Т. 6. - № 1. - С.15-16.
- ²¹³ Архив ЮЗР. - Ч. 1. - Т. 6. - С.78-79.
- ²¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 41. — С.102.
- ²¹⁵ Там же - Т. 7. - № 2. - С. 2-3.
- ²¹⁶ Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст: територіальні межі та населення // Істор.зошити. — К, 1992,— № 9. - С.31.
- ²¹⁷ Там само.
- ²¹⁸ Акты ЮЗР. - Т. 7. - № 8. - С.17.
- ²¹⁹ Там же. — Т.6. — № 41. - С.101.
- ²²⁰ Там же. — С.101
- ²²¹ Гуржій О.І. Назв. праця,—С.32.
- ²²² Цит. за: Матвеев П. Москва и Малороссия в управление Ордина-Нашокина Малороссийским приказом // Русский архив.—М, 1901. - Т. 1.—С. 226.
- ²²³ Там же. - С.227.
- ²²⁴ Величко С Назв. праця.—Т. 2.—С.134.
- ²²⁵ Матвеев П. Указ. соч.—С.235.
- ²²⁶ Крип'якевич І.П. Історія України,—С.196.
- ²²⁷ Акты ЮЗР. - Т. 7. - № 34. - С.97.
- ²²⁸ Там же. - № 52.—С.156.
- ²²⁹ Там же. — № 5L-G 153.
- ²³⁰ Там же. — Т.8. — № 30. - С.64.
- ²³¹ Там же. - С.86-96.
- ²³² Там же.—№ 9. - С.34.
- ²³³ Источники малороссийской истории. — Ч.1—С. 217—218.
- ²³⁴ Акты ЮЗР. - Т. 9. - С. 915-919.
- ²³⁵ Источники малороссийской истории. — Ч.1 —С.252—258.
- ²³⁶ Там же. — С.308-319; Яковлів А. Українсько-московські договори...—С.114.
- ²³⁷ Источники малороссийской истории,—Ч.1—С.317.
- ²³⁸ ПСЗ. — Т.1.—№ 1258.
- ²³⁹ Російський державний архів давніх актів, ф.229, оп.1, спр.209, арк. 113-115, 130, 132 та ін. (далі - РДАДА), Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. - К., 1986. - С. 15.
- ²⁴⁰ Окнишевич Л. Приказ "Малые Росии" московської держави XVII ст. // Праці Комісії для виучування Історії західно-руського та

українського права. — К, 1925. — Вип.1. — С.108; *Софроненко К.А.* Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века - М, 1960. - С.39-44.

²⁴¹ *Софроненко К.Л.* Указ. соч. — С.43.

²⁴² РДАДА, ф. 124, оп.3, спр.505, 508, 560, 604, 616; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII-початку XVIII ст. - К, 1959.-С.165.

²⁴³ *Розенфельд И.Б.* Указ. соч.—С.119.

²⁴⁴ РДАДА, ф. 229, оп.1, спр. 65, арк.112.

²⁴⁵ Там само, ф.124, оп.3, спр. 505, 508, 509, 560, 604, 616; ф229, оп. 1, спр. 65.

²⁴⁶ Цит. за: *Розенфельд И.Б.* Указ. соч.—С.119.

²⁴⁷ Див: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — В 3-х частях, —СПб, К, Харьков, 1903. —С.570; *Костомаров И.И.* Исторические монографии и исследования.—Т. 10.—С.132—133.

²⁴⁸ *Костомаров Н.И.* Указ. соч. — Т. 10. — С146—147; *Борщук /.* Мазепа—людина й Історик діяч // Записки НТШ. —Т. 152.—Львів, 1933. — С. 26; *Krupnjczkij V.* Hetman Masera und seine Zelt—Leipzig, 194Z — S. 159.

²⁴⁹ Письма и бумаги Петра Великого.—СПб, 1903.—Т.8.—4.L—С. 117 (далі — ПБП).

²⁵⁰ Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України ім. В.Всрнадського, ф.8, № 236, арк.9—10 (далі —ІР ЦНБ); ЦБП,—Т.8.—Ч.1—С.238; Істочники малороссийской истории.—Ч. 2 —С.172-173.

²⁵¹ РДАДА, ф.248, оа 29, спр. 1806, арк.87—87 зв; Істочники малороссийской истории, —4. Z—G 230—23L

²⁵² Там же.

²⁵³ Там же.

²⁵⁴ Там же.

РДАДА, ф.248, оп. 29, спр. 1806, арК.90-9Z

²⁵⁵ *Соловьев СМ.* История России с древнейших времен. —СПб, б/г. -Кн. 4. -Т. 16.-С. 30.

²⁵⁶ Там же.-С.32-31

²⁵⁷ Там же.—С.3Z

²⁵⁸ Там же.—С.287, 290.

²⁵⁹ Там же.-С.286.

²⁶⁰ Істочники малороссийской истории.—4.2 —С. 275—276.

²⁶¹ Материалы для отечественной истории. —М, 1858.—Т.2—С.64, 251

²⁶² *Тищенко М.* Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII в.// Зап.істор.-філол.відділу УАН.-К, 1931.-Кн.26.-С.335.

²⁶³ Істочники малороссийской истории. —Ч.2. —С.305.

²⁶⁴ РДАДА, ф.248, оп.29, спр.1759, арк.1-10 за; ІР ЦНБ АН України, ф.8, № 229, арк.97—99; Источники малороссийской истории. - 4.2.-С.322-325.

²⁶⁵ РДАДА, ф.9, оп.2, спр.32, арк.25-27 за; ПСЗ.-Т.7.—№ 4196.

²⁶⁶ Див; *Горобець В.М.* Малоросійська колегія та реформа державного устрою України: 1722—1727 рр. // Автореферат дис. канд. істор. наук.—К, 1993.—С.9-11.

²⁶⁷ РДАДА, ф.9, оп.1, спр.16, арк.55 за; ПСЗ.-Т.7.-№ 425Z

²⁶⁴ Источники малороссийской истории.—Ч. 2.—С 322—325.

²⁶⁹ Центральний державний історичний архів України, ф.53, оп.1, спр.4, арк.5—7; оп.2, спр.301, арк.15—17; оп.2, спр.868, арк.43 (далі—ЦДІА України); ІР ЦНБ АН України, ф.1, № 5482, арк.4 за-5.

²⁷⁰ ЦДІА України, ф.53, оп.1, спр.4, арк.6.

²⁷¹ РДАДА, ф.9, оп.1, спр.15, арк.74 за

²⁷² ЦДІА України, ф.53, оп.1, спр.2, арк.3; ІР ЦНБ АН України, ф. 8, № 234, арк.45; № 229, арк.103 за; Журнал, си есть, насушая записка дел, в войсковой канцелярии генеральной приключаются... // Чтения в истор.обществе Нестора-летописца.—К, 1898.—Кн.12.—Отд. 3.-С.97.

²⁷³ Сборник Русскаго исторического общества.—Т. 63.—С 492-493.

²⁷⁴ Підрахунки зроблено за: РДАДА, ф.248, оп.29, спр.1761, арк. 649—650; ЦДІА України, ф.53, оп.2, спр.951, арк.15—41 за

²⁷⁵ Там само.

²⁷⁶ ІР ЦНБ АН України, фі, № 54482, арк.344; ф.Б, № 236, арк.13; ЦДІА України, ф.56, оп.3, спр.3591, арк.66.

²⁷⁷ *Пашук А.Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст.—Львів, 1967.—С.105.

²⁷⁸ *Черкаський І.Ю.* Устрій та судочинство козацьких судів на Гетьманщині перед заведенням статутових судів // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права.—К, 1929.—Вип.6.—С 453.

²⁷⁹ РДАДА, ф.248, оп.29, спр.1761, арк.675.

²⁸⁰ Там само, спр.1759, арк.206-21X

²⁸¹ Там само, спр.1760, арк.74.

²⁸² Там само, спр.1761, арк.675.

²⁸³ ПСЗ.—Т.7.—№ 4173.

²⁸⁴ РДАДА, ф.248, оп.29, спр.1761, арк.675-675 за

²⁸⁵ Підраховано за: РДАДА, ф.9, оп.4, спр.92, арк.475—475 за

²⁸⁶ РДАДА, ф.9, оп.2, спр.32, арк.168; ф.248, оп.29, спр.1766, арк.38, 51—65; ф.248, оп.29, спр.1779, арк.31-39, 43-53; ф.248, оп.29, спр.1781, арк.1—4; ЦДІА України, ф.53, оп.2, спр.114, арк.1—10.

ЗМІСТ

Передмова	3
1. Переяславсько-московська система 1654 р.	4
2. Українсько-російські стосунки на переломі: 1657—1659 рр.	20
3. Руїна та її вплив на характер міждержавних взаємин	33
4. Політична автономія Гетьманщини у роки становлення Російської імперії	47
5. Малоросійська колегія та інкорпораційна реформа 1722—1725 рр.	51
Висновки	56